

kilátó

DERÉKY PÁL

Örményországi körutazás 2017 nyarán

Örményország, ez az Európa és Ázsia határán fekvő kis, hegyi ország, a világ legrégibb keresztény állama, északon Grúziával, nyugaton Törökországgal és Nahicseván azerbajdzsáni enklávéval, keleten Azerbajdzsánnal (és Hegyi-Karabah exklávéval), délen Iránnal határos. Enklávé és exklávé ugyanannak az éremnek két oldala: valamely államnak különálló része, amelyet minden oldalról egy vagy több másik állam területe zár körül. Nahicseván Örményország területén fekvő, mintegy félmillió lakosú autonóm köztársaság, Azerbajdzsán része, de egyetlen ponton sem érintkezik az anyaországgal; azeriek csak Iránon keresztül tudják megközelíteni. Neve örmény, „az alászállás helye”, mivel a bibliai hagyomány szerint az Özönvíz után ide szálltak alá a szomszédos Ararát hegyén megfeneklett bárkából Noé és fiai a Föld minden állatával. Hegyi-Karabah viszont Örményországnak Azerbajdzsán területén fekvő része, exklávéja, amely csak a legutóbbi háborúban az örmények által megszállt azeri területek révén érintkezik Örményországgal. Magának annak a ténynek, hogy valamely nép csoportjai nagyobb területen szétszórva élnek, a birodalmak korában nem volt különösebb jelentősége. Az Oszmán Birodalom felbomlását és Törökország néven történt újraalapítását milliós nagyságrendű – nem épp békés – török-görög lakosságcsere követte, valamint az örmények népiirtás formáját öltött tömeges elűldözése. A Szovjetunióban sem volt különösebb jelentősége a köztársasági belső határoknak, de a birodalom összeomlása után az utódjaképp alakult államszövetségen kívül maradók közül néhányan egymásnak estek. Így Nahicsevánból a hegyi-karabahi háború alatt kivándorolt az örmények, Hegyi-Karabahból pedig az azeriek nagy része (kevésbé szépen fogalmazva a többségi lakosság kipasszírozta őket). Abba nem érdemes belemélyedni, hogy valaha volt hallatlan vitézségek, illetve sokezer évvel ezelőtt levert birtokhatárjelző cölöpök révén ki milyen terület jogos tulajdonosa. Ebben a régióban nemcsak a földrengések gyakoriak – az Arábiai-lemez ütközése az Eurázsiaival felfelé nyomja a Zagrosz-hegységet Iránban, valamint az Örmény-felföldet –, hanem országokat, országhatárokat is megállás nélkül bontanak-építenek ellenállhatatlan erők évezredek óta. Az örmény történelem baljóslatú fordulataiba való belenyugvás kirívó példája, hogy az Ararát, az örmények szent hegye, a török határon, de Törökország területén fekszik. Ha birtokolni többé már nem, sőt látogatni sem tudják, látni azért nap mint nap láthatják az ország lakói a fenséges látványt, és

ezzel a távoli rajongással kénytelen-kelletlen beérik. A határ nemcsak Törökország felé van lezárva, hanem Azerbajdzsán felé is, teljes közlekedési- és áruszállítási embargó van érvényben. Az örmény kolostorokban egyenruhás orosz tisztek tűntek fel a kirándulók között, az örmény utakon csapat- és utánpótlás-szállító orosz katonai teherautó-konvojokat láttunk. Kérdésünkre kiderült, hogy örmény felkérésre orosz csapatok őrzik a török és az azeri határt, tehát a „szövetségesi” megszállítás ma is folytatódik (akár a nyugati szövetségeseké Németországban). Csodálatra méltó az örmények szívóssága és töretlen összetartozás-tudata. Amit nem kis részben mindent átható vallásuknak, valamint nyelvüknek és írásuknak köszönhetnek. A ma nagyjából harmincezer négyzetkilométer területű országnak mintegy hárommillió lakosa van, de legalább hatmillió örmény él szerte a világban, vendégmunkásként vagy állandó jelleggel. A vendégmunkások legtöbbször Oroszországban dolgozik. Jerevánnak kb. 1,2 millió lakosa lehet. A város központja nyugati tempóban nyüzsgő, fényűző üzletekkel, éttermekkel, globális cégek fiókjaival. A periférián viszont még nem sikerült úrrá lenni a posztszovjet lerobbantságon, hihetetlenül lepusztult panelrengetegeket láttunk. Az állami épületeket és a mai reprezentatív újabbakat is meleg, sárgabarack-vörös, rózsaszín, narancsos vagy halvány rozsdabarna tufával burkolták-burkolják. A könnyen kitermelhető és megmunkálható vulkánikő-burkolást egész Örményországban használják. A régi templomok, kolostorok, karavánszerájok stb. teteje kőlapokkal fedett, ám mai cseréppel fedett tetőt alig láttunk, tetőfedéshez bádogot vagy hullámpalát használnak (használtak; a posztmodern épületeken persze már nem).

Az ország jelképei

Az örmények mitikus ősapja Hajk, őt idézi az ország örmény neve: Hajasztán. Önnevezésük, népnevük haj. Az örmény címert egyfelől sas, másfelől oroszlán tartja, a négyosztatú pajzson a négy királyi dinasztia – az Artaxidák, az Arsakidák, a Bagratuniak és a kilikiai Rupenidák – címere látható. Az arany középpajzsot az Ararát ékesíti, tetején Noé bárkájával. Ehhez nagyon hasonló volt az 1918–1922 között létezett Örmény Demokratikus Köztársaság címere is, sőt az Örmény SZSZK címerének a közepét is a kétcsúcsú Ararát foglalta el, Noé bárkája nélkül persze. Az anekdota szerint valamelyik török külügyminiszter sérelmezte Moszkvában török hegy szerepeltetését az egyik szovjet tagköztársaság címerében, mivel azt sugallja, hogy az illetők igényt tartanak rá. Andrej Gromiko – a Szovjetunió fehér-orosz származású külügyminisztere 1957 és 1985 között – erre azt válaszolta, hogy Törökország zászlaján és címerében viszont a Hold szerepel, amire remélhetőleg nem tartanak kizárólagos igényt. Az örmény nemzeti lobogó színe piros-kék-sárga. De a sárga nem narancssárga (bár a legtöbb reprodukción annak tűnik), hanem barackvirágszín. Ugyanis a sárgabarack, *prunus armeniaca*, ez a Közép-Ázsiából vagy Kínából származó gyümölcs, már időtlen idők óta honos a Kaukázusban is. Frissen és szárítva is kiváló, egészen más színű és ízű, mint a miénk.

Az ország fekvése, éghajlata

Területének északkeleti részét a Kis-Kaukázus, nagyobb részét az ezer méternél magasabban fekvő Örmény-felföld teszi ki. Az Örmény-felföld átlagmagassága 1800 méter, legmagasabb pontja a 4090 méteres Aragac vulkán. Örményország a szubtrópusi éghajlati övben fekszik, de az éghajlat jellemzőit a hegységek jelenléte erősen befolyásolja. A Földközi-tenger és a Fekete-tenger felől érkező nedves légtömegek ritkán érik el az országot, ezért a csapadék éves mennyisége viszonylag kicsi, az alacsonyan fekvő részeken mintegy 250 mm, csak a hegységekben éri el a 7- 800 mm-t. Örményországot a kövek országának mondják, és az állandó vízhiány nemcsak a mezőgazdasági művelést nehezíti. Az ország belsejében, 1900 méteres átlagmagasságban elterülő, 940 négyzetkilométeres – a Balatonnál mintegy másfélszer nagyobb, de jóval mélyebb – Szevan-tó sorsa jól példázza a vízínséget: energiatermelésre, öntözésre és mindennapi használatra 1936 óta olyan sokat vettek ki belőle, hogy ennek az óriási víztömegnek a szintje 22 méterrel süllyedt, az eredetileg szigeteken épült kolostorokhoz ma aszfaltos utak vezetnek.

A nyelv és az írás

Az örmény nyelv (hajeren) alapvetően az indogermán nyelvcsalád keleti ágába tartozik, tehát flektáló típusú, de vannak egyedi sajátosságai, így például nem különbözteti meg a nemeket. Két nyelvváltozatban létezik: a Törökországban, Szíriában, Libanonban, Irakban és a többi közel-keleti országban élő örmények a nyugat-örmény, míg az Örményországban, Iránban és Oroszországban élő örmények a kelet-örmény nyelvváltozatot használják – mindkettőt több nyelvjárásban. A különbség többek között a zöngés-zöngétlen hangpárokban – p/b, g/k stb. – nyilvánul meg, mint például a Rupen/Ruben, Bagratuni/Pakratuni, Cicornakaberd/Cicornakapert alakoknál. Az örmény írás hangjelző, az ábécé mai formájában 39 betűből áll. Meszrop Mastoc, a később szentté avatott szerzetes alkotta meg 405–406-ban, 36 betűvel, a ma Hegyi-Karabahban fekvő Amarszban. A 13. században kettővel, majd újabban még eggyel bővítették. Azelőtt, tehát az 5. századig, az örmények a görög, a szír, illetve az arameus írást használták – örmények és etiópok jeruzsálemi együttélése révén a 4. században valószínű az etióp hatása is. A betűk sorrendje mindenesetre a hellén, formájuk a sémi nyelvek hatását mutatja. 1922 és 1924 között az Örmény SZSZK-ban olyan írásmód-változtatásokra került sor, melyek a független Örményországban mindmáig érvényesek, ám ezeket sem a nyugat-örmény nyelvváltozat nem vette át, sem az Iránban élő örmény etnikum nem használja. Azt gondolhatná az ember ezek után, hogy a másfél évezrednél hosszabb folyamatos írásbeliség ellenére nem alakult ki kodifikált örmény irodalmi nyelv, illetve nyelvhasználat és helyesírás. Kialakult, de mint az örmények mondják, szabadon, kreatív módon élnek vele. Az odalátogatóknak nem adatik meg ez a lazaság: az ákombákomnak, ornamentikának tűnő indázó jelekből mukkot sem ért az ember. Az idősebb városiakkal oroszul, a fiatalabbakkal angolul lehet szót érteni, a falusi lakossággal kézzel-lábbal. A papok, szerzetesek közül meglepően sokan tudnak németül vagy olaszul (német nyelvterületen, illetve Olaszországban

nagy örmény közösségek, kolostorok és egyéb intézmények vannak mind a mai napig), és biztos még számtalan más nyelven is, ami a szétszóratásban élés egyik előnye.

Történelem dióhéjban: az Urartu királyságtól és a Jereván-előd Erebutól a Szovjetunióig és tovább

Az Ararátot övező Urartu királyság (örményül: vourartu) ókori transzkaukázusi államalakulat volt az Örmény-felföldön, az i. e. 9–6. század között a Van-tó, a Szervan-tó és az Urmia-tó háromszögében, amelynek jellegét az Újasszír Birodalom agresszív terjeszkedő politikájából adódó fenyegetettség határozta meg, és ami végül a pusztulását is előidézte. Ekkor alakult ki az örmény nép, és a kartvéliek (ősgrúzok) megjelenése is erre az időszakra datálható. Az örmények Örményország közvetlen elődjének tekintik Urartut. Népeisége hurri és haj volt, urartui nyelven beszéltek, vallásuk a hurri mitológián alapult. Az erőteljes és állandó etnikai keveredés révén közeli rokonság alakult ki a grúzokkal. Erebuti ókori erődjét Urartu egyik uralkodója, I. Argisti alapította i. e. 782-ben. Ma Jereván egyik városrésze, rekonstruált alapfala mindössze stop-and-go-szerű turistalátványosság, laikus szemmel nincs sok néznivaló az erőd alaprajzán. És már ekkor megjelentek az oroszlán és bika jelképek.

Az örmény királyságot az Orontida dinasztia alapította i. e. 600 körül, amely számos helyi dinasztíára bomolva i. sz. 428-ig létezett. A királyság (Armenia Magna) II. Tigranész alatt volt hatalmának csúcán i. e. 95–66 között, akkor a régió leghatalmasabb királysága volt. Történelme során az örmény királyság hol független volt, hol autonómiát élvezett különböző átmeneti birodalmakban. Földrajzi helyzete okán, két kontinens határán, számos inváziót kellett átélnie: részben vagy egészen leigázták az asszírok, a görögök, a rómaiak, a bizánciak, az arabok, a mongolok, a perzsák, a törökök, az oroszok. A Közép-Európából ismert megszállások és határtologatások ennek a népnek a történelméhez viszonyítva hétköznapi kellemetlenségeknek tűnnek. Az örmény királyság 428-as bukása után Örményország a Szászánida Birodalmon belül volt autonóm terület. Ez a 451-es örmény lázadás után lett végleges, amikor az örmények keresztény kormányzatot kaptak, míg a többi szászánida területet a perzsák közvetlenül kormányozták. Ez a rendszer a 630-as évekig maradt fenn, amikor a szászánida Perzsiát az arabok elfoglalták. A szászánida kor után Örményországban az Örmény Emirátust szervezték meg, amely autonóm fejedelemség volt az arab birodalom belül, egyesítette mindazokat az örmény területeket, amelyek korábban a bizánci birodalomhoz tartoztak. Az örmény hercegek uralmát elismerte a kalifa és a bizánci császár is. Az Arminiyának nevezett adminisztratív egység része volt, amelybe beletartozott Grúzia és a kaukázusi Albania egy része is, a központja pedig Dvin örmény város volt. Ez a fejedelemség 884-ig létezett, amikor Örményország visszanyerte függetlenségét a gyengülő araboktól.

Az újra felemelkedő örmény királyság ura a Bagratuni-dinasztia lett, és – bár Örményország számos területe elkülönült független királyságokban és fejedelemségekben – a királyság 1045-ig fennállt. 1045-ben a Bizánci Birodalom meghódí-

totta a bagratida Örményországot, és a többi örmény állam is bizánci ellenőrzés alá került. A bizánci uralom rövid életű volt, 1071-ben a manzikerti csatában a szeldzsuk törökök megverték Bizáncot és meghódították Örményországot, létrehozták a Szeldzsuk Birodalmat. Roupén, Ani királya – a Rupenida királyi ház alapítója – alattvalóinak egy részével a Taurus-hegységbe, Kilikiába – Ciliciába – menekült, és ott megalapította Kis-Örményországot, amely 1198–1375 között létezett önálló államként. Am hamarosan a szeldzsuk birodalom is megindult az összeomlás felé. A korai 1100-as években egy, a Zakarid nemesi családból származó örmény herceg félfüggetlen örmény fejedelemséget hozott létre Észak- és Kelet-Örményországban, ez volt a zakarida Örményország. A zakaridákkal az Orbelján arisztokrata család osztozott a hatalomban az ország sok részén. Az 1230-as években a mongol ilhánok meghódították a zakarida fejedelemséget, majd Örményország többi részét is. Végül 1375-ben Kis-Örményország fővárosa, Szisz (ma Kozan, Törökország) egyiptomi mameluk elfoglalásával Örményország megszűnt létezni. 1448-ig az egykori királyság egy tengerparti erőssége még ciprusi kézen maradt, és a ciprusi királyok mint a Lusignan-ház tagjai 1393-tól, az utolsó örmény király halálától viselték az Örményország királya címet, mely végül öröklés útján a Savoyai-házra szállt. Örményország területét az 1500-as években az Oszmán Birodalom és a szafavida Perzsia osztotta fel egymás között. Török fennhatóság alá kerültek a kisázsiai és szíriai örménylakta területek, míg nagyjából a mai iráni-örmény határ mentén alakult ki a perzsa birodalom határa. Hozzá kell tenni, hogy lakosságcsere, vagyis erőszakos áttelepítés révén, ugyanis I. Abbasz sah 1604-ben körülbelül kétszázötvenezer örményt telepített ki Új-Dzsulfába, örményül Nor-Dzsugába, ami ma az iráni Iszfahán városához tartozik, még mindig huszonötezer örmény lakossal, vagy tíz templommal és egy katedrálissal. A nagy vándorlás már 1375-ben kezdetét vette, ekkor – ez után – telepedett le sok örmény Velencében, Párizsban, illetve Marseille-ben. Az első nyomtatott örmény könyv, egy kalendárium, Velencében jelent meg, 1512-ben. Hosszabb közbeeső stációkat a vándorlásba iktatva, ekkor indultak el örmények Erdély felé is.

A 18. századtól kezdtek az örmények az orosz cári birodalom irányába orientálódni, amelynek nagyhatalmi terjeszkedési politikája egyre határozottabban a kaukázusi területek meghódítására irányult. Az orosz birodalom 1813-ban kezdte meg Kelet-Örményország bekebelezését (Jerevánnal és Karabah kánsággal együtt), majd 1828-ban elfoglalta a terület egészét. Örményország 1829 és 1918 között tartozott a Birodalomhoz. 1918 és 1922 között független volt, 1922 és 1936 között Azerbajdzsánnal és Grúziával Kaukázusontúli Szocialista Szövetséges Tanácskörtársaság, majd 1936 és 1991 között Örmény SZSZK néven a Szovjetunió egyik tagköztársasága volt. Azóta független, már amennyire ez a mai világban lehetséges.

Vallás, államvallás, nemzeti vallás: az Örmény Apostoli Egyház

Örményországban keresztény közösségek voltak már 40 után, azután 301-ben a világon először itt lett államvallás a kereszténység. IV. Tiridatész (298 k. – 324 k.) volt az a király, aki krisztianizálta népét, áttérése 10 évvel megelőzte a római birodalomban Galerius türelmi rendeletét és 36 évvel Nagy Konstantin megkeresztel-

kedését. A ma mintegy kilencmillió hívőt összefogó örmény apostoli keresztény egyház független és autokefál (saját jogú). Apostoli, amennyiben eredetét visszavezeti Bertalan és Tádé apostol az ország területén végzett térítőmunkájára. Jó ökumenikus kapcsolatokat ápol az ortodox, a katolikus és a protestáns egyházakkal, ám egyházi szempontból független tőlük, az örmény katolikosz irányítása alatt áll. E függetlenség eredete visszanyúlik a 451-es kalkédoni egyetemes zsinatig, amelyet az örmény apostoli egyház mint olyat nem ismert el. Önmagát ortodoxnak és katolikusnak is tartja, amennyiben az ő hite az igaz keresztény, az egyetemes egyház hitének kifejeződése. Jóllehet az örmény apostoli egyház eredetét közvetlenül visszavezeti Bertalan és Tádé apostolok igehirdetésére, valójában ezt az apostoli hitet Szíria és Kappadókia misszionáriusai, majd Világosító Szent Gergely, az örmények nagy térítője mélyítette el. Minden forrás szerint mérföldkő volt az ország történetében Tiridatész király megtérése 299-ben, aki 301-ben egész népét keresztény nemzetté tette.

Mármost ebben a történetben sok minden nem vág össze, főleg akkor nem, ha összehasonlítjuk a hozzá szervesen illeszkedő többivel, vagyis Világosító Szent Gergelyével, valamint Szent Gajáne és Szent Hripszime nevű női mártírokéval. Minthogy azonban nem vallástörténetet írok, meghagyom az ellentmondásokat úgy, ahogy vannak, csak az összehasonlítási pontokat mutatom be. Így például IV., más források szerint III. Tiridatész király nem uralkodhatott 298-tól, ugyanis az akkori király már 287 táján börtönbe vettette Világosító Szent Gergelyt. Ami nem lett volna kis dolog egy kb. 7 éves gyermektől.

Világosító vagy Megvilágosító Szent Gergelyt, a meggyilkolt lázadó Anak herceg leszármazottját még gyermekkorában római területre menekítették. Kaiszareában tanult (Caesarea in Cappadocia, Kaiszareia Mazaca, ma a török Kayseri), ott ismerkedett meg a kereszténységgel, ott szentelték diakónussá. Visszatérve Örményországba hozzákezdett a keresztény hit terjesztéséhez. Nemcsak származása miatt volt nemkívánatos személy az örmény királyi udvarban, hanem azért is, mert IV. Tiridatész király, aki jó kapcsolatban állt Diocletianus római császárral, keresztényellenes volt: kiadta a császárnak a római birodalomból menekülő keresztényeket, vagy éppen maga végeztette ki őket. Szent Gergelyt is hittagadásra akarták kényszeríteni, de sikertelenül. A király parancsára ezután a mai Khor Virap kolostor közelében egy mély verembe vetették, ahol csúszómászók között és nagy bűzben 13 (más forrás szerint 14) éven át szenvedett, és súlyos kínzásoknak vetették alá. Eközben titokban egy asszony táplálta (talán a *caritas romana* mintájára, ami olyan „képtípus, amelyen egy fiatalasszony öreg embernek nyújtja a keblét, hogy megszoptassa”, *Magyar Katolikus Lexikon*, Cimon és Pero története). Mindeközben Tiridatész király pogány és feslett életet élt. Egy alkalommal vadászatra indult. A vadászat végén Istentől különös büntetést szenvedett. Elvesztette értelmét, mint egykor Nabukodonozor babiloni király. Külseje olyan lett, mint valami vadkané. Betegsége alatt nővére, a titokban keresztény Koszroidukt álmában isteni jelenést látott, mely szerint Tiridatészt betegségéből csak a buzgó keresztény Gergely tudja gyógyítani. Az úrnő parancsára Gergelyt kiengedték börtönéből és a királyi udvarban meggyógyította a királyt és udvartartását is. A király ezután a kereszténységet tette meg a hivatalos vallássá, elküldte Gergelyt Kaiszareába, Leontioszhoz,

Kappadókia püspökéhez, hogy szentelje őt püspökké. Visszatérése után megkeresztelte Tiridatész királyt az Araksz folyóban udvartartásával együtt, majd lassan az egész népet. Örményország kereszténnyé válásának hivatalos éve tehát 301, valójában azonban 314–315 tájára, Gergely püspökké szentelése utánra tehető. A vitatott évszámokon felülemelkedve II. János Pál pápa 2001. február 2-án apostoli levelet bocsájtott ki az örmény nép megkeresztelkedésének 1700. évfordulója alkalmából, majd 2001. szeptember 25–27. között apostoli látogatást tett Örményországban (ezt Ferenc pápa megismételte 2016. június 24. és 26. között). Ma az örmény apostoli egyház két fő szervezeti egységből, az ecsmiadzini és a kilikiai katólikátusból áll, amelyek alá a jeruzsálemi és a konstantinápolyi örmény patriarchátus, valamint kereken harminc egyházmegye (püspökség) van rendelve, abból kilenc Örményországban. Az ősi ecsmiadzini székesegyház az 5. században emelt Szent Hripszime-, a 7. századból származó Szent Gajane- és a 17. századi Szent Fénysugár-templommal együtt 2000 óta a világörökség része. A templomok az örményországi kereszténység kezdeti spirituális és művészi újításainak kiemelkedő példái. A világörökségi helyszínhez tartozik még a közeli Zvartnoc palotája és a hozzá tartozó egykor háromemeletes Szent Gergely-templom is, amelyeket III. Narszész Bizáncban tanult katolikosz megbízásából építettek a 7. században. A templomok jól szemléltetik az örmény középkupolás, keresztcsarnokos templomtípus kialakulását és fejlődését. A zvartnoci épületegyüttes csak romokban maradt fenn, a másik három templomot a 17. században felújították. A fennmaradt három templom a régió legszebb görög keresztalaprajzú épületei ebből a korból. Nagy hatást gyakoroltak a térség építészeti és művészeti fejlődésére.

De térjünk vissza a nagytermészetű Tiridatészhez, a vadkanhoz és a szentaszonyok mártíriumához. Szent Hripszime és Szent Gajane története Szent Agathangelosz örmény ókeresztény író 490 körül keletkezett megbízhatatlan tolmácsolásában maradt ránk, jobb híján ezt foglaljuk össze. A krónikás Rómából származott, IV. (vagy III.) Tiridatész örmény király jegyzője volt, örmény nyelven alkotott. Az ő nevéhez fűződik az *Örményország története* (Hajoc patmutjun) című munka. Az írás Világosító Szent Gergely legendáját dolgozza fel, ennek részeként tárgyalja Hripszime és Gajane mártíriumát. Agathangelosz szerint Jézus látomást bocsájtott Szent Gergelyre, amelyben arany kalapáccsal a sziklára ütve kijelölte a Hripszime, valamint a Gajane és a 38 szűz mártíriumának emlékére emelendő templomok helyét. Hripszime a legenda szerint Claudius császár rokona volt. Amikor Diocletianus császár szemet vetett rá, mentorával Gajánéval, római kolostorának főnöknőjével és hetven szűz társával Örményországba menekült. Ott viszont akárhányadik Tiridatész (a vadkan) izgult fel rá, és mivel Hripszime nem engedett a csábításnak, lefejeztette. A feslett életű királynak mindez nem volt elég, most Gajánét kívánta a magáévá tenni, aki természetesen szintén elutasította őt, majd így tett a többi 38 szűz is (32 sorsáról nem találtam adatot). A király mindüket kivégeztette még 301-ben, nem sokkal keresztény hitre térése előtt. Ennyi mártír után természetesen számtalan ereklye maradt fenn. Szent Hripszime 6 fejét, 4 lábát és 7 szemfogát őrzik Ecsmiadzinban, a lefejezéséhez használt egyik pallost ... bocsánat, Déry Tibor *Ámokfutó* című époszának az allúziói zavartak össze. A maguk helyén majd az igazi, kétségbenvonhatatlan hitelességű, valódi ereklyéket fogom említeni.

A Szent Hripszime-templom alaprajza mértani szerkesztésű, érintkező körökkel, félkörökkel, négyszögekkel. Szíve a négyzetes alaprajzú, faragott kőből épített kupolával fedett középtér. A négyzet valamennyi oldalához egy-egy félkör alakú apszis tartozik, közöttük a sarokban magas fülkeként megjelenő, nagyjából háromnegyed kör alaprajzú terek vezetnek az apszisok között elhelyezkedő kamrák felé. Kívülről szinte láthatatlan ez a geometriai játék: csak a homlokzat mély, ék alakban mélyülő fülkepárjai utalnak a tér belső tagolására. A templom masszív és rideg kötőanyagként, szilárdan áll négyszögletes alapzatán. Szigorúságát ellensúlyozza az apszisok pazarsága és a helyi építőanyagok változatos színvilága: a tufa fekete foltjait barackvirág-színűek oldják, a mozgalmasság és a világosság érzetét kölcsönözve a falaknak.

A Szent Fénysugár templom csak pár száz méterrel arrébb, északnyugat felé található; 13. századi imaház alapjaira építette 1694-ben Nahabed katolikosz. A legújabb ásatások során előkerült néhány oszlop talapzata, amelyek a 4. és az 5. századi örmény templomépítészet jellegzetes jegyeit mutatják. A templom arról az isteni fénysugárról nyerte a nevét, amely az apátnő és a 37 (!) apáca kivégzése után arra a helyre vetült. Nem tévedés, a források egyértelműen a 37-es számot említik. És itt akkor felvetődik az a kézenfekvő megoldás, hogy a 38. apáca engedett a vadkani baszdühnek, ezért nem végezték ki a maradék harminckettőt! De ezt persze nem verték nagy dobra.

A Szent Gajáne – háromhajós kis bazilika – szintén a közvetlen közelben található. A templom középpontja fölött magasodó kupola négyablakos dobja nyolcszögletű, és bent a templomtérben négy szabadon álló oszlopon nyugszik, amelyek a három hajót tagolják. Az oszlopok közötti tér átmenetet képez, nem tartozik egyik hajóhoz sem. A belső forma négy nagyobb fülkeboltozattal idomul a dob nyolcszögéhez, majd nyolc kisebb magához a kupolához. További fülkeboltozatok legyezőszerűen sorakoznak egymás mellett a templom egyik falától a másikig. Az oldalhajók központi részei a sarkokhoz képest enyhén emelkedve dongaboltozatot alkotnak, és a központi kupola segítségével kereszthajót képeznek. A központi boltmezőből kiinduló keresztkarok magasabbak a sarkokból induló boltszakaszoknál, így a templom kívülről kereszt formájúnak tűnik. Azért idéztem bővebben e két, alapvetően koraközépkori örmény templom leírását, mert hozzájuk nagyon hasonlóak a többi kolostor-templom építészeti megoldásai is, és mert talán kitűnik valamennyire ebből a szegényes magyarázatból, hogy az az elemi hatás, amit ezek a zömök, puritán építmények látszólag robusztus egyszerűségükkel a nézőre, a látogatóra gyakorolnak, valójában nagyon is összetett, kiszámított építészeti mesterfogásokon alapul. Lenyűgözőek – most megfordítom – a maguk cikornyátlanságával, mintha az örmény hegyekből bányászták volna elő őket. Úgyhogy okvetlenül kell az ereklye hozzájuk, az emeli fel őket a transzcendenciába. És aki keres, az talál, a templom 1651–1653 közötti renoválási munkálatai során megújították a presbitériumot, aminek az apszisa alatt kápolnát építettek Szent Gajáne ereklyéjének.

Vallási sokszínűség, lazaság, eltérő, sőt egymást kizáró életfelfogások, vallási előírások tolerálása

Az Örmény Apostoli Egyház szentségei közül (kereszttség, gyónás, áldozás, papszentelés, házasság, utolsó kenet) van egy, amely számunkra addig ismeretlen volt, a krizma-kenet, örményül miron, müron (a görög ‚balzsam‘ szóból). Ezt a kenetet, olívaolaj és balzsam megszentelt keverékét *forralják, főzik*, vagyis rituális úton állítják elő néhány éves időközökben. Ecsmiadzinban készítik a bérmlálaskor, templom- és oltárszenteléskor használt, illatszerekkel vegyített olajat, melyet csak pátriárka vagy maga a katolikosz szentelhet. Nagy üstben olívaolajat 40 napig érlelnek a balzsamfák gyantájának és illóolajának keverékével, majd óriási ünnep keretében a katolikosz a régiből néhány cseppet cseppent belé, amitől az illatos kenet „felforr”. Latin megfelelője a krizma, ám a krizma használata a nyugati egyházban szűkkörűbb. A görög ortodox egyház a keresztények egységének jegyében a Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátustól szerzi be a szent müront, amibe aztán apait-anyait beletesznek. Moses Bar-Kepha a 9. században még csak olíva- és balzsamolaj keverékeként említi, a 13. századi Gregorius Bar-Hebraeus már 23–31 összetevőjéről tud, míg a Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátus ma 60 alkotórészt tartja számon. A cár koronázásakor is elengedhetetlen, Putyin számára állítólag már évek óta készül a full extra minőségű.

A szovjet okkupáció (1922) és a függetlenség elismerése (1991) közötti hetven évben a Szovjetunió több-kevesebb eréllyel üldözött minden vallást, a sajátot, az orosz ortodoxiát is. Örményországban is terjedt az ateizmus, noha a nemzeti öntudat fenntartásának két alapvető eleme, az 1900-ban ezerhatszáz éves saját vallás és az ezerötyszáz éves saját írás végig identitásképző erőként működött. A függetlenség elnyerése óta iskolai tantárgy lett az *Örmény egyház története – bevezetés a kereszténységbe*. A régi úttörőházak az örmény egyház fennhatósága alá kerültek, és ezekben az ifjúsági házakban – állítólag – játékos szellemű vallásos nevelés folyik. Tény, hogy az örmények többsége vallásos, és büszke egyházára, büszke kereszténységük ősrégi hagyományára.

Ezek között olyan archaikus pogány kori elemek is fellelhetők, mint az állatáldozat, a *matagh*. Ennek több válfaját is láttuk július elsején és másodikán (nem sikerült megállapítani, miért éppen akkor; az is lehet, hogy folyamatosan csinálják). Bárányáldozatot láttunk templom mellett, a kolostorudvaron, illetve szárnyasáldozat nyomát találtuk Alaverdi mellett a hegyekben, egy áldozókőnél, az áldozati tűz még pislogó lángjánál. Az utak mentén árulják az élő állatokat, valamint a rózsét meg a tekercselt tűzifát. A hívők háromszor körbeviszik az áldozati állatot a templom körül, majd sőt hintenek a nyelvére, amit a pap megáld. Azonmód ott a templomkertben levágják, megnyúzzák, feldolgozzák, elkészítik. Ezt az áldozati húst csak főzni szabad, sütni nem. Geghárd kolostorának udvarán bográcsot láttunk, szakáccsal, izgatottan szimatoló papocskával: mikor kóstolhatom már? Más helyeken a földbe süllyesztett agyagedényekben, parázssal takarva párolják puhára. Hazavinni szabad a maradékot, de napszállta előtt el kell fogyasztani, és legalább hét vendéget – aki lehet rokon vagy ismerős, ám ismeretlen arra járó is – meg kell kínálni a kenyérbe tekert hússal. A mi csoportunkat is invitálták, ketten el

is fogadták. A sok tűzrakás és gyertyázás néha tüzet okoz: a Hagharcin-kolostor udvarán látható egy óriási fa kiégett törzse, áldozatbemutatás közben fogott tüzet az évszázados növény.

A kacskárok

A kacskárok kőbe faragott kereszték, mégpedig élő, ágaik végén leveleket hajtó kereszték, az örmény művészet olyan jellegzetes alkotásai, amelyek nemcsak szer- te az országban található, hanem minden valaha örménylakta kis-ázsiai területen is. Általában a rózsaszínű, könnyen faragható tufából készültek, de ezeket a szent szimbólumokat befaragták szinte minden kőbe és kőfalba. Sokan tévesen sírkö- veknek vélik a kacskárokat, s bár valóban sok síron is láthatók vagy inkább látha- tók voltak, mégis inkább az élő hit kifejezését szolgálták-szolgálják. Megtalálhatók mindenütt: templomkapun, templomfalon, templomban, kolostor előtt, sírkőként közszemlére téve, sziklafalon vagy sziklafalba mélyesztve, vagy éppen áldozókőre rakva. Sőt, Ecsmiadzinban felállították két, ma török területen levő középkori kacskár másolatát, valamint a nahicseváni temetőpusztítás elől kimenekítetteket is. A vadonatúj, a függetlenné válás után épült, hatalmas – és dicséretesen egyszerű – jereváni Világosító Szent Gergely-székesegyházban is van modern változata. An- golul, németül stb. khacskárnak írják és ejtik is nyilván, hehezetes ká-val, oroszul há- val, hacskárnak. Mivel magyarul nincs kh hang, a kacskár írásmódot választottam.

Oroszok, irániak, irakiak, izraeliek – más vallások, szokások, más mentalitás elfo- gadása

Jerevánban, a repülőtér felé, új, hagymakupolás orosz templom épült. Az oroszok- kat itt szívesen látják, azért is, mert az újoroszok vallásosak (a szovjet valláselle- nességet gyűlölték az örmények). Mindenütt minden ki van írva oroszul is. Láttuk a szépen felújított Kék Mosét is, Jereván nagy iszlám imaházát. Beszéltünk teljesen nyugati módra öltözött iráni turistákkal, a nők lenge szoknyában, fejkendő nélkül proceccóztak és gátlástalanul dohányoztak, a férfiak kezében sem villant kés, ha az asszony szóba elegyedett holmi hitetlennel. Elmondták, hogy most, nyáron ke- vesen vannak, de márciusban csőstől jönnek, ellepik a várost, a perzsa noruz-t, az újévet ünneplik kötetlen körülmények között. Iráni emigránsok is élnek Örmény- országban. Mellettünk iraki kurdok szívták a vízpipát. Abban a jereváni vendéglő- ben, aminek a teraszán vacsoráztunk, halat étel is kapható volt, disznóhús is. Jog- hurtos frissítő és mindenféle sör meg bor is: szemmel láthatólag senkit sem zavart a gasztronómiai és a „faji” sokféleség. Izraeli turisták is feltűntek az esti Jereván forgatagában, antiszemitizmus állítólag nincs. A bábeli nyelvzavar, a szokások, hagyományok extrém különbözősége dacára – vagy éppen azért? – országjárásuk során a keleti turisták sokkal inkább tekintettel voltak egymásra és a vendéglátó városra, mint az európai nagyvárosok bulinegyedeit telerondító, romkocsmajáró nyugat-európaiak. A városi vendéglőkben a teríték, a kiszolgálás stb. európai szín- tű, viszont a zene – ha van – borzalmas. *‘O sole mio, Padmaszkovszkije vecsera* (Moszkvpartai esték), *Katyusa* („Almafának virágzik a szirma, / Fújja parton a tava-

szi szél. / Fűben sétál gyönyörű Katyusa, / Zöld mezőben édes dalra kél”) stb., avagy ismertebben: nyista búza, nyista kukorica stb.), Kék Duna-keringő és hasonlók. Sokszor kísértett meg, hogy felállok és fizetek, csak hagyják abba. Ám a németeknek tetszett.

Első nap: Jereván

Éjjel érkeztünk Jerevánba, az utazási iroda furgonja vitt be a repülőtérrel a városba. Az út rossz volt, a közvilágítás gyenge. Eléggé lerobbantnak tűnt minden. Másnap aztán a szálloda tetőteraszáról, a reggeli napsütésben feltárult előttünk a város övező dombok látképe, mindenekelőtt a város büszkeségével, a szemközti dombról vízesésszerűen a mélybe omló, kaszkád nevű lépcsősorral. A tetején ormóttan betonobeliszk hirdeti Szovjet-Örményföld dicsőséges 50. évét. Miután azonban azt már mégsem vette volna be a nagyközönség az 1970-es évek elején, hogy ezt, a maga történelméhez képest parányi időszakot tegyék meg az örmény nép fejlődése csúcspontjának (pedig természetesen az volt a terv), kellett valami akkurátus szimbólum. Kard és kard nem lehetett, így hát stilizált arany lúdtollat szúrtak a tetejébe. Kard, mégpedig többméteres pallos díszel a tőle puskalövésnyire álló, szintén ormóttan Örményország-Anyácska szobor kezében. Ide ne gyertek! Ennél valamivel barátságosabb a Tbiliszi fölé magasodó húszméteres alumínium Grúzia-Anyácska, neki csak az egyik kezébe plántált pallos fenyegeti az ellent, a másik kezében ivócsanakot tart, borral várja a baráti szándékkal közeledőket. Örményország-Anyácskába is be kellene építeni legalább utólag valami bájosabb vonást, ugyanis az utóbbi harminc évben igen sokan közeledtek barátsággal és segítőkészséggel az ország felé, általában a szétszórtságban élő örmények tehetősebbjei. Mást ne mondjunk, ott van mindjárt maga a kaszkád, a Kafeszján-múzeummal. 2005. május 31-én került sor Öszentsége II. Karekin, minden örmények katolikosza áldásával és őexcellenciája Robert Kocsarján államelnök védnökségével a Gerard és Cleo Cafesjian Művészeti Központ alapkövetésére, amely „az örmény nép kulturális feltámadása és előretörése új korszakának kezdetét jelképezi”. Közvetlenül a kaszkád alatt magasodik Charles Aznavour óriási villája, amely azonban már ma is a köz javát szolgálja. Sahnour Aznavourján 1924-ben született Párizsban, ahová a szülei a népiért menekültek; rendkívül sokat tett Örményországért (pl. ENSZ-képviselőként), és óriási összegeket adományozott. Nála is többet, tán a legtöbbet adta az amerikai Kerkor ‚Kirk‘ Kerkorian (1917–2015), aki az 1988-as nagy földrengés után többszáz millió dollárt bocsájtott az ország rendelkezésére. Ebből épült a róla elnevezett alagút, ebből szanálták az Iránból induló és Örményországot a grúz Fekete-tengeri kikötőkkel összekötő életfontosságú kereskedelmi útvonalat. Halála előtt, 2015 februárjában vált ismertté, hogy biztosítja egy új, az örmény népiért tematizáló hollywoodi film anyagi hátterét. *Az ígéret* (The Promise) című film 2016-ra készült el. Számtalan helyen megörökítik – középületek, magánmúzeumok falán, fürdőkön, játszótereken – azoknak az örmény származású jötevőknek a nevét, akik tettek valamit az országért. Igen erős, korokon és földrészekon átívelő az örmény összetartás.

A Matenadaran

A Matenadaran, avagy a Meszrop Mastoc Régi Kéziratok Gyűjteménye, illetve Intézete Jereván kihagyhatatlan látványossága. Építését 1945-ben kezdték el, és 1957-ben fejezték be. 1959-ben alakult meg a múzeum és 2011-ben hoztak határozatot egy hozzá kapcsolódó kutató- és oktatóközpont létrehozásáról. Amennyire értettem, az épület belsőépítészeti kialakításában különféle örmény népi-nemzeti építészeti hagyományok *megidőzésére* került sor – képzeljük ezt a moszkvai metró stílusában. Hanem a kéziratanyag káprázatos. Maga az a tény, hogy az ország szinte állandó megszállása, végigdúlása, szétszakítottsága és kifosztottsága ellenére ennyi megmaradt, csodálatra méltó. Teljes mértékben átélhető, átérezhető, hogy tulajdonosaik vagy felvigyázóik ezeket mindennél becsesebb értéként menekítették. Ezt, a ma mintegy 17.000 kéziratot számláló gyűjteményt – ami 1997 óta az UNESCO kulturális világörökség része – szintén jelentős mértékben gyarapították magánszemélyek adományai. Látható ott kötéstáblából kibontott 5–6. századi evangélium lapja, Jeznik Kohbaci 5. századi klerikus írása a szekták ellen (1280-ból datált másolat), a 989-ben keletkezett Ecsmiadzini Evangélium, Tábrizban, 1337-ben keletkezett Evangélium, egy Cerun nevű kódex-illusztrátor önarcképe a 14. századból, kőtáblába vésett, 1204-gyel kezdődő birtok- és templom-alapítás és -örökítés: a tulajdonos a templomot és a birtokot Hasszán (!) nevű bátyjára testálta, aki a maga részéről tovább gyarapította a monostor javait. Továbbá megfenyegeti azokat, akik ezt a feliratot elpusztítani merészelnék, hogy kiesnek Isten kegyelméből. Van ott misszálé a Krimből (1717); láthatók arab, ógörög, szír és etióp papiruszok és kéziratok, középkori füveskönyvek, gyógyászati receptkönyvek, 18. századi talizmánok, és ezer más színes és csodálatra méltó régiség az örmények és szomszédaik múltjából. A Matenadaran-látogatás után a Cicernakaberd megtekintése következett.

A Cicernakaberd

Cicernak örményül fecske, berd erőd, Cicernakaberd tehát Fecske-erőd. Vidám dolognak tűnik, de nem az. Ezen a dombon található az örmény népirtás emlékműve és múzeuma. Az emlékmű – 44 méter magas, tűhegyesen kicsúcsosodó, hosszában meghasított obeliszk – az örmény nép fájdalmas szétszakítottságát jelképezi. A mellette található öröklángot 12 megdöntött pilon veszi körül (melyek a tizenkét elvesztett – ma Törökországhoz tartozó – tartományt szimbolizálják): a közöttük levő réseken áttűnik az Ararát látványa. A domboldalban kialakított múzeum, az a száz méter hosszú fal, amelyen az egykor örménylakta városok és falvak nevei vannak megörökítve, valamint az emlékpark jeles emberek kegyeleti tábláival architektónikusan is és emlékezetkulturális megalkotottságában is a jeruzsálemi Jad Vasemre emlékeztet.

A sokfajta etnikum által lakott Oszmán Birodalom modernizálása – nemzetállammá történő átalakítása – nem az ifjútörökök és Kemál Atatürk alatt kezdődött, hanem korábban, II. Abdul Hamid szultán uralkodása (1876–1909) idején. Ekkortól kezdődtek az örmények elleni atrocitások is. 1914-ben az Oszmán Birodalom-

ban hozzávetőleg kétmillió örmény élt, nagy részük egyetlen nagy tömbben, Kelet-Anatóliában. Ám nagy számú örmény lakott a birodalom nyugati részében is, különösen Isztambulban és környékén. A vallási alapokon nyugvó oszmán jogrendszerben a keresztény örményekre (valamint a görögökre, zsidókra, tehát az összes gyaarra, nem igazhitűre) más törvények vonatkoztak, mint a muszlimokra. Külön bírói testületük volt, bár az olyan ügyek, amelyekben muszlim is érintett volt, a saria, az iszlám jog illetékességébe tartoztak. Gyaur tanúvallomása az iszlám bíróság előtt nem volt elfogadható muszlim vallomásával szemben. Az örményekre, a görögökre és a zsidókra külön adótörvényeket szabtak, keresztény ifjak azonfelül mentességi adóval megválthatták magukat a katonai szolgálat alól. Civilként gyaurok egyébként sem viselhettek fegyvert. Konfliktusok a genocídium előtt is voltak: már a 19. század előtti mintegy száz évben is bizonyos rendszerességgel előfordultak örmény- és görögellenes kisebb, pár száz vagy pár ezer áldozatot követelő pogromok, a 19. századtól kezdve pedig kimutatható az örmény kisebbség teljes megsemmisítésére irányuló szándék a törökök részéről. Az örmények körében – különösen az 1894–1895-ös ellenük irányuló pogromok után – egyre nőtt a politikai ellenállás, ennek következtében a törökök egyre inkább ellenségként tekintettek rájuk. Az eldurvuló, lassan tömeghisztériává fajuló török örményellenesség és az európai országokban a két világháború között elharapózott feneketlen zsidógyűlölet mind érvrendszerében, mind öngerjesztő jellegében feltűnő hasonlóságokat mutat. Visszatekintve egyértelmű, hogy a 1910-es évekbeli örmény genocídium semmiképp sem volt váratlan. Ennek mértékét az Európába és az Egyesült Államokba irányuló folyamatos örmény kivándorlás (menekülés) sem tudta csökkenteni.

II. Abdul-Hamid szultán uralkodása kezdetén felfüggesztette az alkotmányt és diktatórikus eszközökkel kormányozta országát. 1908-ban az Oszmán Birodalom a magát „világi mozgalom”-jellegűnek nevező ifjútörök nacionalisták irányítása alá került, akik az alkotmányos és parlamentáris hatalom visszaállítását ígérték. A mozgalom hatalomra kerülését a birodalom vallási kisebbségei örömmel fogadták. Ám 1909-ben, amikor a kialakuló ifjútörök kormány szétszakadt, II. Abdul-Hamid egy populista lépéssel elnyerte az iszlamisták támogatását és rövid időre visszaszerezte a szultáni hatalmat. Az ezt követő adanai vérengzésben harmincezer örményt mészároltak le. Az ifjútörökök azonban felülkerekedtek, és a szultánt fogóságba vetették. Ekkorra az ifjútörök forradalmárokból azonban felerősödött a bizalmatlanság és a harag a törökországi keresztényekkel szemben, különösen a keresztény polgárságot és a muszlim középosztályt egymástól egyre jobban elválasztó, egyre behozhatatlanabbnak tűnő anyagi és társadalmi különbség miatt. Ami már az oktatási intézményekben elkezdődött, mivel a keresztényekéi sokkal jobbak voltak. A muszlim középosztály fiai egyre inkább az állami bürokráciában és a fegyveres erők tisztii állományában találták meg helyüket, és bár ők képviselték a hatóságot és az állami tekintélyt, viszonylagos szegénységben éltek, munkabéreik gyakran hónapokra elmaradoztak. Szemük előtt ugyanakkor ott pompáztak a görög és az örmény iparosok villái az újonnan épült, villamosvonalakkal és közvilágítással felszerelt sugárutak mentén. A török nacionalisták keserűségét fokozta a Birodalom látszólag megállíthatatlan széthullása, óriási területi veszteségeik kény-

szerű tudomásulvétele. Kréta kinyilvánította a függetlenségét, Bulgária megtagadta az adófizetést, az Osztrák–Magyar Monarchia annektálta Boszniát, az olasz hadsereg 1911 őszén megkezdte Líbia elfoglalását, Albánia 1912-ben függetlenedett, és a Birodalom keleti tartományaiiban is megindultak a szeparatista törekvések. Mindezzel párhuzamosan rengeteg évszázadok óta honos törököt űztek el Ruméliából (az egykori római provinciákból), ahol az új nemzetállamok kialakításának szintén etnikai homogenizáció volt a velejárója. 1914 novemberében az Oszmán Birodalom belépett az első világháborúba, ami tetézte a katasztrófát. Enver pasa, a hadügyminiszter hadjáratot indított Oroszország ellen azzal a céllal, hogy elfoglalja Baku városát. A török csapatokat az orosz haderő azonban rövid időn belül felmorzsolta, sok katona a visszavonulás során fagyott halálra. Isztambulba visszatérve Enver pasa az azon a vidéken élő örményeket hibáztatta a török hadsereg tragédiájáért, mintha az örmények az oroszok pártját fogták volna, tettelesen segítettek volna nekik. Bár soha semmilyen hitelt érdemlő bizonyíték nem támasztotta alá az örmények árulását, a közvélemény – a már 1914 óta kibontakozó és egyre erősödő örményellenes propagandahadjárat hatására – minden kétely nélkül elfogadta, hogy az Oszmán Birodalomban élő örmények veszélyeztetik az ország biztonságát. 1915. április 24-én este a hatóságok összegyűjtöttek és bebörtönöztek körülbelül kétszázötven örmény értelmiségit, majd még aznap éjjel valamennyiüket kivégezték. Ezt a dátumot tekintik az örmény genocídium kezdetének.

A genocídium során örmény források szerint mintegy másfél millió örményt öltek meg különféle erőszakos cselekmények során (tömeggyilkosság, sivatagi kitelepítés stb.) 1915 és 1917 között, a törökök szerint 200–300 ezren, míg a tudományos körökben elfogadott nézet szerint 600–800 ezren veszítették életüket. Ezt a gondosan előkészített és szisztematikusan végrehajtott népirtást eddig 24 ország ismerte el hivatalosan, Németország elismerte az Oszmán Birodalommal szövetséges akkori kormánya bűnrészességét is. A magyar politikai vezetés ugyan megemlékezik az örmény népet ért tragédia áldozatairól, de azt nem nevezi népirtásnak – tudatja a Külügyminisztérium 2015. április 24-én, a századik évfordulón kiadott közleménye. Természetesen Ausztria-Magyarország is az Oszmán Birodalom szövetségese volt, de ki emlékszik arra ma már? Érdekességként említem, hogy ottjártunkkor magyar kormányzervek feliratos nemzeti színű szalagokkal díszített koszorúi és virágcsokrai feküdtek az emlékmű belsejében, az örökláng körül. A küldöttséget már nem láttuk, ám azon a délelőttön csak magyar színek uralták az egész kört, sem más nemzeti, sem egyéni csokrok és koszorúk nem voltak ott, úgyhogy nem tűnik egyöntetűnek a kormányzervek véleménye ebben a kérdésben. A törököké viszont az: kategorikusan tagadják a népirtás tényét, sajnálatos egyéni túlkapások sorozatának nevezik „az eseményeket”. A korabeli nemzetközi tiltakozás hatására a török hatóságok a népirtás fő felelőseit bíróság elé állították, azonban a vádlottak elmenekültek a büntetések elől. Ezért az Örmény Forradalmi Szövetség nevű párt ügynökei a Nemeszisz nevű megtorló akció keretében a népirtás hat fő érdemi török felelősét az 1920-as évek során meggyilkolták.

A múzeumban stációk jelenítik meg annak a légkörnek a kialakulását, amiben az elvadulásra sor kerülhetett. A kiindulópont ugyanaz a jellegzetes kettős megítélés volt, amiben a keresztény társadalmakban a zsidók részesültek: egyrészt irigy-

ség tárgyai voltak, másrészt társadalmi megvetés övezte őket. A törökországi muszlim közösségekben a hitetlenekkel, a gyaurokkal volt hasonló a viszony. Ők helyzetük javításáért kénytelenek voltak mindig nagyobb anyagi áldozatot hozni. Állandó védekezésük is hozzájárult ahhoz, hogy egyre bátrabban kezdték alávaló csúszómászóként, féregként aposztrofálni őket, akiktől jó lenne megszabadulni. Az 1910-es évek elején már a kórokozók, a bacilusok szerepét osztották ki rájuk. Így kerülhetett sor – úgymond nemzetbiztonsági érdekből – táborokba zárásukra, majd amikor ezek adminisztrációja túl költségesnek bizonyult, árulókká nyilvánításukra. Megkezdődtek az örmények szervezett elpusztításának közigazgatási előkészületei, a törvényhozástól és a kormányiszervek logisztikai útmutatásaitól kezdve fegyverszállítmányok célba juttatásáig, a kiszemelt erők felkészítéséig. A tömeggyilkosságokra a sivatagi halálmenetek során került sor, illetve szíriai és mezopotámiai koncentrációs táborokban (Deir ez-Zor/Dajr ez Zaur, Ras ul Ain, Meskene, Rakka, Bab). A meggyilkoltak és elüldözöttek házait és üzleteit kirabolták, ingatlanvagyonát kisajátították, templomaikat és kacsckárjaikat meggyalázták, szétrombolták. A népiirtásról azonnal tudomást szerzett a világ, a sajtó tele volt a róla szóló hírekkel. Amerikai és német diplomaták jelentései, illetve Törökországban állomásozó szövetséges német tisztek fényképes dokumentációin kívül például egy, az oszmán hadseregben szolgáló venezuelai tiszt is jelentést írt, észak-európai humanitárius szervezetek küldöttei is szemtanúk voltak, számtalan államférfi ítélte el a népiirtást (Theodore Roosevelt korábbi elnök, Winston Churchill és mások), de a legmaradandóbb hatást mindmáig Franz Werfel 1933-ban megjelent híres könyve, *A Musza Dagb negyven napja* fejtette ki (magyarul először 1957-ben jelent meg). A népiirtásról rengeteg dokumentumfilm és jó pár játékfilm készült. A *Spiegel* magazin 2017. évi 33. számában olvasható Lars-Olav Beier kritikai szemléje az örmény népiirtást tematizáló filmekről, az 1919-es *Ravished Armenia* (Meggyalázott Örményország) című némafilmtől kezdve a legújabb, *The Promise* (Az ígéret, 2017) címűig, valamint az ugyancsak 2017-es, a török szempontot megjelenítő *The Ottoman Lieutenant*-ről. A filmekről nem áll módomban nyilatkozni, ám a múzeum véleményem szerint megfelel az állandóan változó emlékezetkultúra mai, általánosan elfogadott normáinak (pl. egyéni, átélhető, átérzhető sorsok dokumentációja a személytelen rettenet monumentális pátoszba merevülése helyett), jó áttekintést ad, és bár leírja a kort, megnevezi az akkori felelősöket, nem sugall semmiféle általános törökgyűlöletet vagy iszlámellenességet. Inkább bizonyos megbékélést sugall, beletörődést a változtathatatlanba. Abba, hogy az Ararát és az elveszített 12 tartomány nem kerül vissza soha többé, abba, hogy mindig több örmény fog élni az ország határain kívül, mint belül, hogy az Oroszország és Törökország közé ékelődött kis országnak jószomszédi viszonyra, békére van szüksége. Annál is inkább, mivel Azerbajdzsánnal épp csak szünetel a háború.

Hegyi-Karabah és Nahicseván

Karabah, kara bahcse, sötétzöld növényzetéről nyerte a 'fekete kert' nevet. Perzsául Bah-i-siah, örményül Arcsah.¹ Nahicseván azeri enklávéval, amely Örményország területén fekszik – úgy mondták –, ma nincsen baj, de jószomszédi viszony

sincsen közöttük, miután az 1991-ben kitört örmény-azeri háborúban az örmények elfoglaltak Hegyi-Karabah Azerbajdzsán területén fekvő exklávéjuk szerintük őket illető területén túl egy olyan, addig azeri fennhatóság alatt levő területet is, aminek révén megteremtették a közvetlen összeköttetést Hegyi-Karabah és Örményország között. Erre a Nahicsevánban többségi azeriek elüldözték onnan az örményeket, és hozzáláttak a fennhatóságuk alatt levő, és immár gazdátlaná vált örmény kulturális örökség szisztematikus elpusztításához. Azerbajdzsán és Örményország még ma is háborúban áll egymással, az 1994-ben kötött fegyverszünet van érvényben a két ország között. Azerbajdzsán a béketárgyalások feltételeként az összes örmény fegyveres erő kivonását követeli Hegyi-Karabah egész területéről. Az ENSZ, az Európa Tanács és az Európa Parlament is felszólította Örményországot csapatai kivonására, aminek az örmény politika máig nem tett eleget. Hegyi-Karabahot nem ismeri el egyetlen állam sem, Nahicseván viszont Azerbajdzsán részeként egy elismert államhoz tartozik. Örmények és azeriek (a maguk anyagi lehetőségeihez képest) folyamatosan fegyverkeznek, úgyhogy nem zárható ki sajnos újabb háború kitörése sem a közeljövőben. A mostani konfliktus a Szovjetunió felbomlása után robbant ki, amikor az önálló állammá vált Azerbajdzsán 1991-ben megszüntette Hegyi-Karabah autonómiáját, és a zömmel örménylakta tartomány független országgá nyilvánította magát. Ennek a látszólag hirtelen kelt haragnak persze volt előzménye, ugyanis már a cári birodalom összeomlása után egymásnak esett az Örmény Demokratikus Köztársaság és az Azerbajdzsáni Demokratikus Köztársaság a terület birtoklásáért. A Szovjetunió mindkettőt bekebelezte, majd úgy oldotta meg a kérdést, hogy Hegyi-Karabahot autonóm területként az Azerbajdzsáni SZSZK-hoz csatolta. Hegyi-Karabah ma ötvenötezer lakosú fővárosa Sztjepanakert. Középkori örmény források szerint Vararakh volt a neve. Elnéptelenedett, majd 1847-ben alapította újra a karabahi kán, Khankendi, „a kán városa” néven (ótörök ‚känd’ tkp. falu), azeri nyelven ma is az a neve. 1923-ban Sztjepan Sahumján bakui kommunista emlékére nevezték át Sztjepanakertté. Pataki Balázs 2009-ben a Kelet Kiadónál megjelent *Örmények* című, szép könyvének² harmadik részében bő fényképanyaggal illusztrálva mutatja be e miniország mai mindennapjait, lakóinak keserves életét. Visszatérve az anektáláshoz egyfelől, másfelől pedig a kulturális örökség elpusztításához, figyelemre méltó az a közömbösség, amivel az egymást kölcsönösen marcangoló felek lepöckölik a világ véleményét. Nem érdeklí egyik felet sem, ki mit gondol róluk. Azerbajdzsán a fosszilis energiahordozókban bíz, meg az iszlám szolidaritásban (és az örmények nagy keserűségére újabban Oroszország is ad el nekik fegyvereket), míg Örményország is igyekszik nem kiesni Oroszország kegyeiből, ám bízni a Nyugatban bíz. Ma Örményországban, a Szevan-tó nyugati partján fekvő Noratusz temetőjében található a szép régi kőkeresztek legjelentősebb együttese: mintegy kilencszáz, különféle korból származó kacskár áll itt. Az örmény-azeri háború előtt a nahicseváni Culfa kacskárrengetege volt a világszenzáció. A culfai temető legrégebb kacskárjai a 9–10. században keletkeztek, a legutolsók pedig I. Abbasz sah hódítása előtt, 1600 körül. Alexandre de Rhodes francia jezsuita 1648-ban mintegy tízezer darabot számlált – nemcsak keresztrel jelölt köveket, hanem keresztény motívumokkal telirótt életnagyságú juh formájúakat is látott (fekete-fehér fényképeken még sikerült meg-

örökíteni ezeket is). A temető legkorábbi fényképes és filmes dokumentációi az 1900-as évek elejéről, illetve 1915-ből valók, ekkor még mintegy ötezer darab volt meg a kövekből, a többit építőanyagként használták az idők során. A legutóbbi háború után durvult el a dolog végképpen. Az azerbajdzsáni legfelsőbb bíróság 1998-ban megalapozatlansága miatt elutasította azt az Iráni Örmény Építészek nevében beadott keresetet, amely a pusztítás beszüntetését szorgalmazta, annak ellenére, hogy a szervezet nevében fellépő építész videóanyagot mellékelte a vádhoz a pusztításról. 1998-ban már csak mintegy kétezer-hétszáz kacsár állt, 2002-ben még mindig kétezer körülire becsülték a számukat. 2005-ben végül azerbajdzsáni egyenruhás katonák szétverték és elszállították a maradék köveket, az azóta készült úrfotókon már csak kopár pusztaság látható a culfai örmény temető helyén. Borítékolható, hogy itt béke még sokáig nem lesz.

Ararát konyakleparló

Már a hatalmas, rózsaszín tufával burkolt szeszfőzde kertjében érezni lehetett a kellemes konyakillatot, ami mintegy kiegyenlítette a látottak, a Matenadaran fel-emelő és a Cicerakaberde lesújtó hatását. A száraz éghajlat, a vulkáni talaj és a sok napsütés együttesen ideális adottságokat biztosítanak a szőlőművelésre, ami a területen több ezer éves hagyománnyal rendelkezik – Noé is ivott rendesen. Grúziában nemrég olyan agyagedények darabjait ásták ki, melyekben kb. nyolcezer évvel ezelőtt matatott a szorgos alkoholkedvelő, úgyhogy Urartu területén minden jel szerint még korábban kezdték a borászkodást, mint Perzsiában. Borpárlatot is már régóta készítenek. Az Ararát-brandy hírneve bőven megvolt a rendszerváltás előtt, működő tőke viszont még szűken sem volt. Így a privatizáció során egy nagy francia cég vette meg és fejlesztette tovább, és most is az terjeszti világszerte. Szá munkra profi vezetőségű pincetúra következett, majd szépen megterített hosszú asztalokhoz ültették a társaságot, és mindenki megköstölhette a hároméves és az ötéves párlatot, némi ásványvíz közbeiktatásával. Utána a pincészet boltjában a készítmények nagy választékából lehetett válogatni.

Második nap: Artashat, az Artaxida királyi ház egykori székhelye, és Khor Virap kolostor. Borkóstoló Areniben (felejtető). Noravank-kolostor, utána ebéd ott a lugasban, földbe vajt kemencében sült csirke. Vardenisz-hegység, Szelim-hágó, Orbelján-karavánszeráj. A Szevan-tó mellett vissza Jerevánba

Az artashati ásatásoknál fehérgalamb-árusok vették körül a buszt. Némi apró ellenében rá lehetett bízni a madarak egyikére bármi óhajt, sóhajt, és felröptetni a szép szárnyast – tudván, hogy úgyis hazatalál. A dombokon kialakított látogatóközpontokat mellőzve mindjárt a kolostorba mentünk. A falakról feltárult az Ararát és előterében a hatalmas síkság. Valamint 100–150 méterre a török határt jelző drótkerítés. A kolostorban található az a „pit” – gödör, verem –, ahová állítólag Szent Gergelyt zárták. „After ordering to kill 37 virgins, among them Hripsime and Gayane, who had escaped from Rome and came to Armenia to spread Christianity, the king had gone mad” – tudatja lapidárisan a felirat. Itt már félreérthetetlen az

Attila-Ildikó párhuzam: a király a 38. szűztől bolondult meg! Elvette az eszét, ma is előfordul hasonló eset. A titok teljes feltárásának megnyugtató tudatában léptünk a templomba, ám itt újabb meglepetés várt: függöny volt az oltár előtt, ezzel még nem találkoztunk. Kiderült, hogy az örmény egyházi szertartásrendben ilyen függönyt használnak az ortodox ikonosztáz helyett. Az ikonosztáz nevű képfalon, amely elválasztja a templomszentélyt a templomhajótól, a hívők terétől, három kapu található: a középső, kétszárnyú kapu a Királyi kapu, a szélsők a diakónusi kapuk, melyeken keresztül a pap és segítői beléphetnek a szentélybe. Az örmény papok függöny mögött varázsolnak, ami sokkal egyszerűbb megoldás, és olcsóbb is, mivel a hódítók nem tudtak mit összetörni. Itt és az összes többi kolostorban is, örmény, angol és orosz (helyenként német és olasz) nyelvű, nagy alumínium táblákra ragasztott öntapadós, szitanyomású tájékoztatók vannak. Ezeket a rendkívül informatív tájékoztatókat, amelyeket vagy az örmény gazdasági, vagy a kulturális minisztérium készítettet, illetve amerikai örmény szervezetek adományoztak, mind lefényképeztem. De az adott terjedelemben nyilván képtelenség referálni a tartalmukat, nem tudok mindről beszámolni.

Noravank (vank=kolostor), Momik miniaturista, az Orbelján-báz építész, híres kacskárfaragó

Momik vardpet – építész – két szépen illuminált evangéliuma is látható a Matenadaranban (a 2848. és a 6792. sz. kézirat), előbbi 1292-ben, utóbbi 1302-ben keletkezett (Momik 1333-ban halt meg). Építészként az 1105-ben alapított Noravankban is dolgozott, az ő idejére esik a mongolok által 1238-ban elpusztított monostor újjáépítése. A 9–10. századi apró Szent Karapet bazilika romjai előtt láthatók Momik és tanítványai kacskárjai, illetve kacskártöredékei, és az 1321-es földrendezésben súlyosan megrongálódott nagytemplomi gavit újjáépítése is az ő nevéhez fűződik. A gavit a középkori örmény templomok legtöbbször négyszögletes előcsarnoka gyakran nagyobb volt, mint maga a templom, ugyanis multifunkcionális szerepe volt, nemcsak gyülekezeti teremként, hanem tanteremként, bírósági ügyek tárgyalótermeként, valamint jeles személyiségek temetkezési helyéül is szolgált. A noravanki gavit falait kivételes szépségű kacskárok borítják, és a padozatba eresztett sírkövek faragása is mestermunka. Igazán meglepő viszont az a Momiknak tulajdonított dombormű, amely az Atyát, a Fiút és Ádámot ábrázolja más bibliai alakok társaságában. Ádám égnek fordított feje a göndör hajú, nagyszakállú, hangsúlyosan antropomorf Atya bal tenyerében nyugszik, és megadóan inhalálja az életet az atyai szakállból lefelé nyilazó Szentlélek-galamb csőréből. Az Atya áldón felémelt jobb keze alatt a földre vetett Dániel próféta alakja fölé magasodva a keresztre feszített Krisztus két oldalán Mária és Keresztelő Szent János látható. Minden jelképeisége ellenére elhíthető erejű alkotás, magán viseli a nagy művészek kései műveinek minden jellegzetességét, az egyszerűsödést, lényegretörést, a szabadon alkalmazott kifejező erőt.

A Vardenisz-hegység fenséges panorámájában gyönyörködve – vihar készült éppen, a távolban villámok cikáztak – nehéz volt elszakadni a lenyűgöző látványtól és szemügyre venni az Orbelján-karavánszerajt a hátunk mögött, amiért tulajdonképpen idejöttünk. Ám nemcsak mi leltük kedvünket a látványban, hanem négy Oroszországban dolgozó örmény vendégmunkás is, akik rozsból főzött vodkát ittak (hlebnaja), hozzá savanyú uborkát, ecetes hagymakarikákkal megszórta heringfalatokat és gombát haraptak. Rozzant, orosz rendszámú Ladájukat akartam közelebbről megszemlélni, de az emelkedett hangulatban levő férfiak meginvitáltak. Hát nem gyönyörű Örményország? – kérdezte a papírpohárakkal történt koccintás után, vállamat átölelve és széles mozdulattal körbemutatva az egyik. Ócseny harasó! – akartam mondani, száz évvel ezelőtti orosz tudásom morzsáit összekaparva, de észbe kaptam, hogy harasó jót jelent. A vodka kódén át meglepetésszerűen az jutott eszembe, hogy „Hajasztan ocseny kraszívaja sztraná!” – fogalmam sincs, hogy jól mondtam-e vagy sem (inkább nem), ám erre újfent inni kellett. A buszhoz közben odagyűltek a mozgóárusok. Friss és szárított gyümölcsöt, pálinkát és mézet kínáltak. – Mit issza ott azt az ocsmány lötytyöt! – szólított meg egy pálinkaárus (a vezetőnő fordított). – Kóstolja meg az én eperpálinkámat! Megkóstoltam (vettem is belőle fél litert), valóban a legjobb volt, amit valaha ittam, pedig például a vajdasági selyemhernyó-tenyésztés fénykorában ültetett eperfák gyümölcséből főzött se kutya.

Az egykori Selyemút egyik ágán, 2410 méter magasan fekvő karavánszerajt Csezár Orbelján herceg és testvérei építtették, 1332-re készült el. A homlokzat két oldalán látható domborművek – szárnyas állat, illetve bika – az Orbelján család címerállatai. A karavánszeráj keleti oldalán félig betemetett kápolna romja látható. A bazaltkövekből emelt épület előcsarnokába lépve feltáruul – már amennyire a fényviszonyok engedik – az a 13 méter széles és 26 méter hosszú csarnok, a tulajdonképpen istálló, amelyben a mállás állatok pihentek, és az oszlopok között elhelyezett vályúkból fogyasztották azt, amit kaptak. A kereskedők és a hajcsárok számára mai szemmel két börtönszerűnek tűnő szoba szolgált nyugvóhelyül, belépve még nyáron is megborzongott az ember. De hát mondjuk hóviharban biztos jó lehetett bebújni ide az állatmelegbe. Ugyanolyan fénybeengedő és füstkieresztő nyílások voltak a szeráj boltozatán, mint a templomokban, nyilván ugyanolyan faragott mintázattal, csak hogy a sötétben a mi kis gépünkkel képtelenség volt lenycevégre kapni a részleteket.

Harmadik nap: Dilidzsán üdülőbely, fölötte Hagharcin-kolostor. Ebéd Dilidzsánban, vendégháznál. Szevan-tó, Szevanavank-kolostor. Visszafelé Jerevánba obszidiánszedés. A súlyos vízhiány nyomai. A függetlenné válás következményei: az ipari termelés összeomlása, háború, szükségállapot, szükség-infrastruktúra, rögtönzés. Biztató újrakezdés

A Dilidzsán nemzeti parkban található Hagharcin kolostoregyüttese olyan friss és üde benyomást kelt, mint gyönyörűszép zöld környezete. De 2011-es alapvető és átfogó felújítása előtt nagyon le volt robbanva, nem tettek jót neki a vallástalan

évtizedek. A felújítás mesébe illő sztorijáról infótábla tájékoztat: „Őszentsége II. Karekin, minden örmények katolikoszának pontifikátusa idején, és dr. Sejk Szultán bin Mohammed al Qasimi, Sardzsa uralkodójának nemeslelkű támogatásával az Úr 2011-ik esztendejében lehetővé vált a nagymúltú Hagharcini Kolostoregyüttes teljes mértékű renoválása minden hívő és zárandok javára. Hálás szívvel imádkozunk a Mindenhatóhoz, hogy jötevőnket részesítse isteni kegyelmében, és áldja meg családját.” Valóban az 1939-ben született, és 1972 óta uralkodó III. Sejk Szultán, Sardzsa emírje (Sardzsa az Egyesült Arab Emirátusok tagállama, mindjárt Dubai tőszomszédságában) állta a költségeket. Mint kiderült, azért, mert amikor hű örmény pénzügyminisztere (?), pénzügyi tanácsadója (?) a szolgálatában eltöltött évtizedek után közölte vele nyugdíjba vonulási szándékát, az emír azt mondta neki: Fiam, teljesítem egy kívánságodat! Hagharcinon volt mit dolgozni, óriási kolostoregyüttes, ami a középkorban az egyetem szerepét töltötte be. A hatalmas refektórium volt az előadóterem, azt szépen rendbehozták, valamint felújítottak több kisebb középkori – mondjuk – kápolnát is, ám sok olyan épület is van, amelynek egykori létét vagy nagyságát csak csonka boltívekkel, illetve oszlopokkal jelezték. A kolostoregyüttes tőszomszédságában található három régi kacskár, amelyek egykor Bagratuniak sírján álltak.

Szevanavank

A Szevan-tó partján fekvő Szevanavank híres másolóműhelyének kódexei a világ sok könyvtárába elkerültek, és persze megtalálhatók a Matenadaranban is. Világhírű illusztrált gyógynövény-határozók, gyógyászati receptkönyvek készültek egykor itt, talán innen származtatható a Bécsben főzött Mechitarine gyomorkeserű titkos receptje is. A tó déli partján, Hajravank templomában olyan díszek láthatók, amelyek még a kereszténység előtti örmény hitvilág emlékeit őrzik. Maga a tó gyönyörű, még ilyen lehasznált állapotában is (most már szigorúan védik). A környező erdők kíméletlen letarolása, az egyre szárazabbá váló éghajlat ellenére olyan nagy arányú és világszínvonalú turisztikai beruházás zajlik a tó környékén, ami a belföldiek döntő többsége számára megfizethetlenné teszi a nyaralást. Ezért egyre többen választják az egynapos kalandos vonatút árán elérhető Fekete-tengeri grúz üdülőhelyeket. Kempingező fiatalok azért szép számmal voltak. Félresikerült korábbi beruházások láthatók Jereván környékén. A kopár domboldalakon mindenütt félbehagyott, romosodó lakóparkok, dácsák állnak. Háború? Nem, nem háború, mondta a vezetőnő, hanem vízhiány. Mindenhová vízvezetékterveztek, de aztán kiderült, hogy túl sokba kerülne, illetve a hatóságok a meglévő készletek túlhasználása miatt megtiltották a vízvezeték-építést. És így a szinte teljesen kész épületek ott porosodnak, eléggé vigasztalan látványt nyújtva.

Visszaúton Jerevánba a vezetőnő egy helyütt megállította a buszt, obszidián-szedésre. A fekete, csillogó, kemény vulkáni üveg megszámlálhatatlan darabban hevert a frissen épült út mellett, ahogy a domb átvágása során a földtológép kibontotta. A kőkorszaki szakik vethették rá magukat olyan örömmel, mint mi, turisták. Helyi kortárs szaki viszont szárított virágot árult a színhelyen. Mennyibe kerül egy csokor? – kérdeztem tőle kézzel-lábbal. Iksz rubel, mondta. Nade hány dram

(az örmény fizetőeszköz neve), euró, dollár? – Nyikakój evro, ili dólar: rublél! – kö-tötte az ebet a karóhoz az öreg partizán; de rubel persze senkinél sem volt. A vezetőnő sem talált magyarázatot a virágáros ragaszkodására a rubelhez, egyedül azt tartotta elképzelhetőnek, hogy örmény vendégmunkások is guberálnak ott ob-szidiánt oroszországi eladásra, és ők bizonyára rubellel fizetnek. A munkanélküli-ség hivatalosan 17%, valójában negyven százaléknál is több. A fiatalok körében több, mint 50%. Érthető, ha kivándorolnak. A lakosság körülbelül fele még ma is döntően a mezőgazdaságból él, ami az ország természeti adottságait tekintve nem lehet sokkal többre elegendő az önellátáshoz szükségesnél. Csak az ország terüle-tének negyede alkalmas földművelésre, másik negyede legeltetésre, a többi kő, szikla. Mindamellet csodálatos sárga- és őszibarack, gránátalma, cseresznye, sző-lő, füge, szilva- és dinnyefajták, valamint csonthéjasok teremnek ott, különösen nagy kultusza van a diónak (diókrémmel töltött sült padlizsántekercs: fenséges). Nagy mennyiségben árulják a szárított, napon aszalt gyümölcsöt is, még szárított gránátalmafüzért is volt alkalmunk venni és kóstolni. Városi középíreteg, polgárság alig van. A lépten-nyomon látható mélyszegénység ellenére, talán a természetkö-zeli életmódnak köszönhetően, az emberek átlagéletkora magas, a férfiaknál csak-nem eléri a nyolcvan évet, a nőké afölött van.

A karabahi konfliktus következtében Azerbajdzsán 1989-ben részleges, 1991-ben teljes határzárát vezetett be, amihez Törökország 1993 áprilisában csatlako-zott. Ez az energiaszektor teljes lebénulásához vezetett, mivel az összes gáz és olaj Azerbajdzsánból származott, sőt nemcsak a vezetékek, hanem a kereskedelmi utak, a kikötők is elzárultak. Két, inkább három évig tartott az új infrastruktúra ki-alakítása, Iránból, valamint Grúzián át Oroszországból. 1993-ban és 1994-ben olyan katasztrófahelyzet alakult ki Örményországban, amit máig emlegetnek azok, akik tudatosan megélték. Nem volt áram, nem volt fűtés, a vízellátás akadozott, naponta csak bizonyos időben folyt víz a csapból. Akkor a városi lakók megtöltöt-ték a fürdőkádadakat; vödörökben, lábasokban, fazekakban, műanyag palackokban tárolták a vizet. A használt vízzel öblítették a vécét. A panelházak falait áttörték, a parkok fáival, háztartási hulladékkal fűtöttek. Az iskolában és az egyetemeken szünetelt a tanítás télen, a kórházakban sorra dobták fel a talpukat a betegek. Délután 5-től kísértetváros lett Jereván, közvilágításra sem telt. Újra kellett indítani a Jerevántól mintegy 30 kilométerre fekvő, az 1988-as földrengésben megsérült mecamosri atomerőművet. Az ipari termelés – amúgy is elavult – infrastruktúrája összeomlott. Amikor a külföldi örmények, valamint Irán támogatásának köszönhe-tően a helyzet normalizálódni kezdett, sor került a lakások privatizációjára. A pa-nellakásokat olcsón meg lehetett venni, aki csak tehetett, meg is vette a magáét, vi-szont a házak továbbra is állami tulajdonban maradtak. Se az államnak, se a lakók-nak nem volt és ma sincs pénze a házak rendbetételére. A vezetőnő mutatott pa-nelt, ahol a lépcsőház olyan fekete volt a koromtól, mint a finn füstös szauna bel-seje. Ezek a traumatikus évek szinte minden beszélgetésben előkerültek. A meg-próbáltatások következtében a lakosság belátta, hogy újra kell tervezni a Grú-ziahoz, valamint az Oroszországhoz fűződő kapcsolatokat. Az örmény-grúz vi-szony alakítása különleges diplomáciai ügyességet, nagyfokú hajlékonyságot és fantáziát igényel. Grúzia a közelmúltban két vesztes háborút is vívott névleg a saját

szakadár területeivel, valójában Oroszországgal. A grúz-orosz viszony a hidegnél is hűvösebb, mondhatni fagyos. Örményország számára viszont mindkettőjük jóindulata létfontosságú. Ami azt jelenti, hogy nem csatlakozhat Oroszország Grúziaellenes büntető kezdeményezéseihez, nehogy a grúzok besokalljanak, de a grúzokkal sem köthet semmiféle szövetséget a legszükségesebb kereskedelmi szerződéseken túl. És, mint majd arról még szó lesz, az Európai Unióhoz is csak az oroszok csendes beleegyezésével, az általuk engedélyezett mértékig közeledhet.

Szegénység van tehát Örményországban, az átlagbérek 150–400 euró között mozognak, a négyszáz már a plafon. Szakmunkások, pl. gáz- illetve villanyszereplők még mindig jobban keresnek, mint az orvosok vagy a tanárok. A nyugdíjasok havi juttatása az 50–100 eurós sávban mozog. Az orvosi, illetve a kórházi ellátás névleg ingyenes, de katasztrofális. A betegeknek mindent maguknak kell vinni a kórházakba, hálapénz nélkül nem mozdul semmi. A hegyekből érkező ivóvíz jó minőségű lenne, ha meg nem fertőződne a teljesen elavult, szétrohadt vízvezetékrendszerben. Mi palackozott vizet ittunk, nem is betegedett meg senki. Az energia-szolgáltató szállítóvezetékek kizárólag a föld felszínén futnak, az egész országot behálózzák, minden út mentén ott vannak. Falusi porták szekérbejárata, gyárbejáratok és hasonló ipari létesítmények bejárata fölött – útkereszteződések fölött – a magasba szökkennek, majd ismét visszatérnek a talajszintre, fél- egyméteres magasságba. A legszürreálisabb az, hogy a helyenként – később építendő bejárat számára – megemelt vezeték alatt vagy mögött később mégsem létesült bejárat, így hát szalagkorlát vagy fal előtt magasodik. A németeket teljesen kiakasztotta ez a látvány, ők gyakran hangoztatták, hogy félnének ilyen védtelen gázvezetékek árnyékában élni. Mondanom sem kell, az oktatás is katasztrofális helyzetben van. A függetlenség elnyerése előtt a felsőoktatás teljes egészében oroszul zajlott, majd a független országban minden átmenet nélkül áttértek örményre. Áttértek a bolognai rendszerre is, de csigalassúsággal halad előre a dolog, nagyon nyögvenyelősen indul be a verkli, mivel minden (a legtöbb, sok) magát a nemzetközi piacon érvényesíteni képes tanár lelépett. De erősen igyekeznek.

Negyedik nap: Geghárd és Garni, majd Ecsmiadzin. Éjszakai élet Jerevánban, az Írószövetség pincéjében

Geghárd kolostora Jerevántól nem messze, egy völgy mélyén található: az első kápolnákat még a barátok sziklafalba vájt barlangjaiból alakították ki. Kolostorát a 4. században alapította Megvilágosító Szent Gergely, a főkápolna 1215-ben épült. 1283-ban épült az a sziklába vájt szentély, eredetileg a Prosján hercegek kriptája, amelynek falán dombormű látható: ökör feje, amint két oroszlánt tart láncon. Alatta kiterjesztett szárnyú sas lebeg, karmában elragadott báránnyal. Az érdekes alkotást állítólag nem a vallási, hanem a világi szimbólumrendszer felől kell megközelíteni (bár cseppet sem csodálkoznék, ha létezne vallási interpretációja is), vagyis a középkori örmény uralkodóházak jelképei felől. A Zakarján hercegek a korai 1100-as években félfüggetlen örmény fejedelemséget hoztak létre Észak- és Kelet-Örményországban. A késő középkori Örményországban a zakaridák mellett az ország sok részén az Orbelján, valamint a Kszagbakján-Prosján arisztokrata csa-

ládok osztoztak a hatalomban. A Kszagbakján-Prosjánok pl. Garni, Geghárd és Noravank hercegei voltak, így hát az ő ökrük láncolja az oroszlanokat, az ő sasuk ragadja el a bárányt. Ugyancsak Geghárdban, a templom homlokzatán látható az a bikával birkózó oroszlanos dombormű, aminek a képe a legtöbb útikönyvben megtalálható. Egyértelműen az Orbeljánokhoz köthető a karavánszeráj bejáratának egyik oldalán látható bika, másik oldalán kígyó vagy sárkány által megtámadott emberarcú, koronás oroszlan. Hej-haj, nem ártott volna vagy két félév dél-kaukázusi középkori művészettörténetet beszippantani egy ilyen út előtt! Meg mondjuk némi egyháztörténetet, a legkorábbi időktől úgy 1500-ig. Azután a türk népek, mongolok, perzsák ottani kavargásának a hátteréről, az ő gondolkodásukról, hitvilágukról, művészetükről is jó lett volna tudni valamit. Így csak beszámolni tudok ezekről a varázslatos helyekről. S ha már a természetfölöttinél tartunk, következzen az egykor Jézus oldalát felnyitó Szent Lándzsahegy legendája, úgy, ahogy az megesett. Amikor Hódító Timur Lenk (1336–1405), másképp Tamerlán, „Béna Timur” (jobb lába csonttuberkulózis következtében merev maradt) tudomást szerzett az ereklye létezéséről, harsány kacajra fakadt. Maga elé hozatta, és megparancsolta katonáinak, hogy zúzzák szét. Igen ám, de váratlanul Isten angyalai támadtak Timur hadseregére, mire a harcosok nagy része fejvesztve menekült – ezek voltak a szerencsésebbek –, a többiek megvakultak, megnémultak, avagy holtan estek össze (egér-halottan! írja a német legendárium). Ekkor Timur megbánta bűnét, és a Szent Ereklye bocsánatáért esedezett. Mikor része lett benne, gazdagon megajándékozta a kolostort, és életben maradt katonáival elvonult (megjegyzem, az *igazi* lándzsahegy a Bécsi Udvari Kincstárban van).

A kolostor alatti parkolóban feltárult az örményországi járműállomány szinte teljes keresztmetszete. Marsrutkák, ZIL teherautók, régi és új Lada és Volga gépkocsik, Lada Niva terepjárók; az emelt és legfelsőbb kategóriában orosz rendszámú luxus-terepjárók tömege. Csúcs volt az a házilag gázpalack-meghajtásúvá átszerelt, „turiszt” feliratú, 1968–1989 között gyártott, PAZ 672 típusú, kalandos kinézetű marsrutka, amit nyomban le kellett fényképezni. Ilyet – és más gázpalack-meghajtású járművet – többet is láttunk aztán.

Garni

Garni egykori erődje, templom- és palotarendszere mintegy harminc kilométernyire található Jerevántól keletre, az Aszat folyó völgyében, az avani bazaltszurdok felett. Ahol egyébként szép bazaltorgonák is láthatók. A tágas, 300 méter magasan fekvő platóról csodálatos körpanoráma tárul fel. Nem véletlen, hogy már a legkorábbi időktől lakott volt. A hellén korszakban jelentős erőd volt, az időszámításunk előtti 3. századtól hat évszázadon keresztül az örmény királyok nyári rezidenciájaként szolgált. Első írásos említése Tacitusnak köszönhető, aki Gorneae néven említi, és leírja, amint urát, Mithridátészt unokaöccse, Radamistus elfogja és megöleti (Tacitus Annales XII. 45–47., Borzsák István fordítása).³ Az antik szentélyt valószínűleg I. Tiridátész építtette azon a pénzen, amit Rómában tett látogatásakor Néró császártól kapott. Ám mint a Tiridátészek esetében ez már megszokott, lehet, hogy csak a III. ilyen nevű alatt készült el. A Mithrásznak szentelt naptemplom helyi

bazaltkőből épült, szentélyét 24 jón oszlop veszi körül. Igen magas lépcsőkön kellett feljutni a szentélyhez, mivel a templomot az istenek, félistenek méreteinek megfelelően tervezték, így maga a szentélyben elhelyezett istenszobor is óriási lehetett. Megjámborulása előtt az elvetemült Timur meggyaláztatta, majd 1679-ben egy földrengés romba döntötte. Miután a romok a helyszínen maradtak, 1969-1975 között helyreállították. A helyreállítás során már turistákra méretezett lépcsőket építettek, egyébként megtartván az eredeti arányokat. Az ásások során sikerült egy kiterjedt hellén-római fürdőt is feltárni, medencékkel, padlófűtéssel, mozaikkal. Az egyikben Thetisz tengeri nimfa, Akhilleusz anyja látható, olyan elképesztő halak társaságában, amelyek láttán még a szürrealisták is elismerően csettintettek volna.

Ecsmiadzin

Ecsmiadzin az örmény Vatikán, itt székel az örmény apostoli keresztény egyház főméltósága, minden örmények katolikosza. A jelenlegi katolikosz, az 1951-ben született Karekin II. Nersziszján, 1999 óta van hivatalban. A katolikosz nem tévedhetetlen, leváltható. Az egyház világi papjai házasodhatnak, magasabb hivatal azonban csak nőtlenségi fogadalmat tett vállalhat. Ők csuklyát viselnek. A teológiai képzés, a papnevelés 1991 után lendült fel, akárcsak a vallásoktatás. Ma az egyház számára az ateizmusnál nagyobb problémát jelent a szekták térhódítása. Ecsmiadzinban van teológiai főiskolától kezdve minden, ami csak ilyen nagy vallási központban dukál: a tágas parkban fekvő épületegyüttes minden szeglete szépen rendben van tartva, hangsúlyozza a hely spirituális jellegét. Múzeumában Geghárd valamikori leghíresebb kincse, a Jézus oldalát átfűrő láncza, valamint Noé bárkájának egy palánkja is látható. És talán Krisztus keresztfájának egy szilánkja is, erre már nem mernék megesküdni. A közeli templomok viszont kedvelt házasságkötő helyek, volt is alkalmunk esküvőt látni.

Utcai árusok

Az országutakat végig utcai árusok szegélyezik. Vannak idős asszonyok vagy férfiak, akik két hagymát vagy három szál virágot árulnak (mint az a mesebeli, időtlen időben élő öregember, aki csak rubelt lett volna hajlandó elfogadni), vannak kistermelők, saját standokkal, és vannak nagykereskedők is. A kistermelők vannak a legtöbben. Gyümölcsöt és szárított gyümölcsöt, szárított hüvelyeseket, fűszernövényeket és zöldséget, mézet, pálinkát árulnak. A Szevan-tóhoz vezető országút tele van úszógumi- és gumimatrac-árusokkal, de pl. július elseje táján kecskét, birkát, baromfit és tűzifát is árulnak az utak mentén. Láttunk piacot, sőt nagypiacot is. A termelők főleg Jereván környékéről ingáznak a városba elképesztő leleménnyel megpakolt Ladáikkal és Volgáikkal – egyszer elhúztunk egy Volga mellett, amelynek a nyitott hátsó ablakából egy élő borjú feje lógott ki. A vándorkereskedők egész évben úton vannak, mert kézbe kapják a pénzt, míg az állami terményfelvásárló cégek néha hónapokig nem fizetnek. Gyakoriak az útlezárások. A turista marsrutkákat vagy maxitaxikat mindenütt átengedték, és a helyi kereskedőket sem igazoltatják, hanem – úgy tűnt – megsarcolják.

Éjszakai élet Jerevánban, az Írószövetség pincéjében

Jerevánban – főleg nyáron – igazán az est leszálltával indul be az élet óriási nyüzgéssel. A főbb tereken spontán zenélés folyik, a Köztársaság téren, a színét váltogató szökőkútnál valami városi orkeszter húzta. A vendéglők, kocsmák, bisztrók kertjei, teraszai egyik percről a másikra telis-tele lettek, bár a fiatalok többsége egy üdítőnél többet nemigen engedett meg magának. Kiderült, hogy szállodánk tőzsomszédságában van az Örmény Írószövetség székháza, a tufával borított impozáns épületen ott büszkélkedett, hogy Writer's Union of Armenia, Szozuz Piszátyeiej Armenii. De hajh! Az örmény állam már szemmel láthatóan nem tekinti feladatának az írók támogatását, vendéglőjük ellátását – akár másodlagos frissességű – tokhallal, így hát maguknak kellett munkához látniuk, ha nem akarták, hogy felkopjon az álluk. És nem akarták! Ennek megfelelően a székházban most kabaréműsorokat adnak (nem sikerült kideríteni, hogy politikai vagy pedig orfeumi jelleggel), egy „advokátszkaja kontora” – ügyvédi munkaközösség – működik, továbbá foto-xerox-print-scan, ahol útlevélfényképtől pólóra vagy bögrére nyomtatott feliratokig és képekig bármit megcsinálnak. De a legérdekesebb a pincében rendszerezett diszkó. Erre akkor jöttünk rá, amikor tizenegy felé, a szállodába visszatérve, még egy cigiszünet erejéig megálltunk a szálló és a székház közötti parkban, és egyre-másra érkeztek a fiatalok. Am mielőtt beléptek volna, kis csoportokba verődve, nevetgélve és lökdösődve szorgalmasan szopogatták a palackjaikat: nemsokára megtelt a bejárat melletti nagy kuka pálinkásüveggel. Elismerően bólogattunk, magunk sem tettünk másképp fiatalkorunkban. A zene viszonylag elviselhető hangerővel szűrődött ki a pinceablakon, ugyanazt nyomták, mint bárhol máshol Európában és Amerikában. Két órával később még többen lettek, most már cigarettázni is kijártak, és eléggé magasra hágott a hangulat. A fák árnyékában, a sugárút mindkét oldalán legalább tíz rendőrautó parkolhatott, de amíg mi ott voltunk, a rendőrök nem avatkoztak be. Reggelre valakik mindent elhordtak, kipucoltak, rendbe raktak.

Ötödik nap: Aragac-fennsík. Kurd jezida falvak, Riatasza-temető. A földrengés sújtotta vidéken Alaverdiig. Haghbat-kolostor. A Debed-völgye, az egykori rézbányászati és -kohászati súlyos környezetszennyezése. Mai szükségmegoldás. Saslik-ebéd a kanyon fölött. Az örmény-grúz határ

Az Aragac Örményország legmagasabb hegye, a világ minden részéről érkező hegyi túrázók kedvelt célpontja. Hegymászók számára nem okoz gondot a megmásása. Lábánál mintegy ezer méter magasan, mély folyóvölgyekkel szabdalt termékeny magasfennsík terül el. Meglátogattuk az egyik kurd jezida falu melletti Riatasza-temetőt, lefényképeztük az állatalakokat ábrázoló egykori sírköveket, és akkor feltettem azt a kérdést, amit nem kellett volna, vagyis hogy viszonyulnak az egykori kultúri temető juhokat formázó sírkövei ezekhez az itteniekhez. Erre persze csak művészet- vagy vallástörténész tudott volna válaszolni, és a vezetőnő őszintén be is vallotta, mennyire nem díjazza a magamfajta okostónikat a fogas kérdéseikkel.

A falvak lakói, a 20. század folyamán Anatóliából menekült jeziditák (jezidek, jezidák, jazidik stb.) és az iraki menekült kurd jezidek, főleg állattenyésztéssel és

méhészettel foglalkoznak. Az állatokat – zsírfarkú (karakül) juhokat és kis, kövér teheneket – tavasszal az Aragacra hajtják, ősszel vissza. A tehenlepényeket gúlákban szárítják, szárított tehenlepénnyel fűtenek. Falvaik jól láthatóan elkülönülnek az örményekéitől: kunyhók, karámok, aklok, téli istállók – és hosszú köteleken szárítani aggatott juhbőrök a napon. Iráni kereskedők nagy kamionjai jönnek rendszeresen vásárolni, most is állt ott vagy kettő. Mielőtt a Kalifátus fanatikusai el nem kezdék pusztítani őket, fogalmam sem volt ennek a vallásnak és híveinek a létezéséről, és gondolom másoknak sem. A jeziditákat – tegnapig főként az iraki Szindzsár-hegység körül élő, kurd nemzetiségű vallási kisebbséget – sajátos, ősi hitük különíti el az iszlámtól. Két iraki falu kivételével az északi kurd nyelvjárást, a kurmadzsit beszélnek. A jezidizmus az ősi közel-, illetve közép-keleti vallások számos elemét ötvöző, monoteista vallás, aminek alapelemei mintegy négyezer éve alakulhattak ki. Hitükre erősen hatott a szúfizmus. Legközelebbi, velük rokon vallásnak a síita iszlám alapelveit elfogadó alevizmust és jarszanizmust tekintik, és a terrorista fanatikuskok leginkább éppen e rokonság miatt üldözik őket: a jezidi történelem az Iszlám Állam 2015-ös vérengzését is beszámítva 73 nagy pogromhullámot tart számon. Eredetmítoszuk szerint a Jaszdannak nevezett Isten először Melek Tauszt, a Pávaangyalt teremtette meg saját fényéből, saját képére, méghozzá úgy, hogy senki előtt ne hajtsa fejét. Ezután teremtett további hat arkangyalt, akik a Tausz beosztottjai lettek, majd immár nem fényből, hanem porból az első embe-
reket: Ádámot és Évát. Ezután megparancsolta Melek Tausznak, hogy hajtsa fejét az ember előtt, de az arkangyal megtagadta a parancsot. Isten ezt díjazta, és őt nevezte ki földi helytartójává. Éppen ezért a jazidik nem a mindent megbocsátó Istenhez imádkoznak, hanem Melek Tauszhoz, akinek az emberhez hasonlóan választania kell a jó és a rossz között. A Pávaangyalt a szunnita szélsőségesek Luciferrel azonosítják, sátnimádónak tartják, és üldözik a jazidiket. Más álláspont szerint üldöztetésük oka a közösség nevének félreértése, ezt ugyanis a szunnita muszlimok a 7. században élt I. Jazid ibn Muávija kalifa nevéből vezetik le, márpedig őt kicsapongó, iszákos életmódja miatt elítéli az utókor. Igazából a jazidi név perzsa eredetű, és egyszerűen Isten követőit jelöli. Isten fiatal követői mindenesetre nagyokat rikkantva és sikkantva hancúroztak ott a temető kövei között, nyilván némi aprót, rágó gumit vagy csokit lesve, és ebben a reményükben nem is kellett csalódnuk.

Innen a hágóra vezető úton a harminc évvel ezelőtt súlyos földrengés sújtotta területre érkeztünk. A hágó túloldalán, Gyumri környékén állítólag máig vannak konténerlakók az 1988. december 7-i nagy, 25–30000 halálos áldozatot követelő földrengés óta. Félmillió ember vált akkor földönfutóvá. Gorbacsov az Amerikai Egyesült Államokban tett látogatását megszakítva hazarepült, majd a katasztrófa-sújtotta terület szemléje után a világ országaihoz fordult segítségért (a Szovjetunió második világháború utáni történetében először fordult elő ilyen). Az adományozásba jelentős mértékben bekapcsolódtak a világon szerteszét élő örmény diaszpóra tagjai is. Amerikán kívül számtalan országból – Oroszországból, Olaszországból, Norvégia-ból, Svájc-ból, Ausztria-ból, Németországból, Magyarországról és más államokból – érkeztek azonnali segélyek, majd hosszútávú infrastrukturális fejlesztéseket lehetővé tevők is. December 7-e azóta nemzeti gyásznap. A szolidaritás kifejezését szolgálta két nagy koncert, illetve lemez: az 1990-es *Rock Aid Armenia: The Earthquake Album*

és a Charles Aznavour által szervezett, a saját száma, *Pour toi Arménie* után elnevezett lemez, csaknem nyolcvan, zömmel francia közreműködővel.

Haghbat

A Haghbat kolostorkomplexum Alaverdi közelében található a magasfennsíkon. A jóval kisebb Szenahin is ugyanazon a fennsíkon, alig pár száz méternyire van, de csak a völgybe teljesen leereszkedve és a másik oldalon ismét pár száz métert kapaszkodva lehet feljutni oda. „Haghbat és Szenahin kolostorai a 10–11. században épültek. A középkorban párját ritkító egyetem és könyvtár működött itt, emellett miniatúra-festőműhelyük is híres volt. Az épületek szinte érintetlenül vészték át az évszázadokat. A kolostorok az idő folyamán valóságos kisvárossá nőttek hús templommal és káponával, síremlékekkel, harangtornyokkal, egyetemi és lakóépületekkel, hidakkal. A mohás kövek, ódon falak, dús fűvel benőtt egykori kerengők minden szegletéből árad a történelem. Az évszázadok során fényesre kopott sírkövekkel borított néma termekben ballagva a látogató szinte érzi a régi szerzetesek szellemének közelségét.”⁴

Alaverdi felé haladva a fennsíkot a Debed folyó mély kanyonja tagolja, helyenként olyan festői módon, hogy a társaság többször megállította a buszt és önfelédten fényképezte a tájat. Azután az egykori iparvároshoz közeledve egyre lehangelőbbé vált a látvány. A gyönyörű tájban már a 19. század vége felé, orosz mérnökök irányításával, elkezdődött a rézbányászat, majd nemsokára a kohászat. A 20. század elején brit és francia befektetők is felfedezték a jövedelmező kizsákmányolási lehetőséget, úgyhogy 1899-re teljesen kiépült a nagy teljesítményű vasútvonala, és az 1900-as évek elején egész Oroszország rézszükségletének a negyedét Alaverdi fedezte. A szovjet iparfetiszmus korában magától értetődően még durvábban avatkoztak be, a kohót és kiszolgáló létesítményeit kémiai kombináttá fejlesztették, óriási panel-lakótelepeket hoztak létre, az anyagot és az embereket teherliftek meg libegők szállították. A kombinát olyan durva szennyezést bocsájtott ki, hogy lakossági kezdeményezésre végül 1989-ben bezárták. Ma – sokkal kisebb kapacitással – újra működik a bánya és a kohó is, füstjét hosszú csővezetéken az egyik hegy tetejére vezetik, ott pipál, akár valami tűzhányó. Abszurd látvány. Ennek ellenére bűdös, érezni lehetett a szennyeződést még két hegygel arrébb is, ahol egy kertvendéglőben ebédeltünk. Magában a városban egykor pokoli állapotok uralkodhattak. A feleslegessé vált panelek ott rohadnak, eléggé vigasztalan képet nyújt Alaverdi.

Innen már csak tíz-tizenöt percre volt az örmény-grúz határ. Az örmény kisbusz hét-nyolcszáz méternyire a határtól egy parkolóban megállt, onnantól – külön erre a célra létesített betonjárdán – húzni kellett a bőröndöket. Maga az örmény határállomás is jó messze volt, a grúz meg még messzebb. Egyiknél sem kukoricáztak sokat, percek alatt megvolt a kilépő és a belépő bepecsételése, túloldalon ott várt a grúz kisbusz, grúz sofőrrel, vezetőnővel. Kérdésünkre, hogy miért nem lehet az átszállást ugyanabban a parkolóban elintézni, mindenki bürokratikus nehézségekre, papírmunkára hivatkozott. Nem szóltam, emlékeztem a közép-európai határállomásokra a rendszerváltás előtti korban.

Az örmény konyha

Az örmény és a grúz konyha kitűnő (utóbbi a híresebb), harmonikus egységgé szintetizálta a legjobb türk, arab és perzsa jellegzetességeket. Rendkívül sok salátát és zöldfűszert – bazsalikomot, petrezselymet, koriandert, mentát, kaprot és számtalan más – használnak különféle alapanyagokkal (pástétommal, sajttal, hússal stb.), palacsintaszerűen összetekerve. A lavasnak nevezett tekeracs azonban nem palacsinta, hanem kenyértésztából készül, körülbelül fél méter széles, és egy méter hosszú, igen vékonyra nyújtott, kemencében sült kenyér. Ebből tép magának mindenki tetszés szerinti darabokat, és helyez a szárán hagyott friss zöldfűszerek mellé vagy a salátalevélre valami töltelékkel – kitűnő volt a csikokra vágott, fűszeres marhahús –, majd összetekeri és kézzel eszi. Sűrű crème fraîche-szerű tejföl-féleséget is szoktak a tekeracsba tenni. Több helyen hüvelyesekből készült, különféle módon fűszerezett humusz-szerű krémet is kínáltak ennek a leggyakrabban talált előételnek a töltelékeként. Az első alkalommal szinte mindenki teleette magát lavassal, pedig ezután jöttek csak a meleg előételek, töltött paradicsom, karalábé, többfajta töltött szőlőlevél, vagy fokhagymás, juhtúrós töltött spenót. Levesben a szpasz nevű joghurtleves volt kitűnő. Halból az ishán elnevezésű, pisztirángra, lazacra is hasonlító (a salmonid fish related to the brown trout), igen jóízű, tenyésztett fajtát volt szerencsénk megismerni: alapvetően a Szevan-tóban volt honos, ám mivel a tó egészét természetvédelmi területté nyilvánították, tilos lett benne a halászat is. Dehát mindez csak a gyengébb gyomrúaknak, az evésben hamar elfáradóknak, vagy az ínycsekknek szánt hézagpótló. Komoly étvágyúak a nyárson sült rablőhúsrá tartogatták a befogadóképességüket. Ez készülhet marinált bárány-, szárnyas- vagy sertéshúsból, attól függően, hogy mire vágyik a csoport többsége. A köret ugyanaz, mint a halaké: különféle mártások, saláták, valamint sült vagy reszelt burgonya. A vezetőnő elmondta, hogy a Musza Dagról elszármazott túlélők utódai az ecsmiadzini járásban alapított Muszaler nevű faluban minden év szeptemberében nagy kondérokban tört búzából és tyúkhúsból ariszát (muszalert) főznek, a Musza Dagh 40 (valójában 53) napos ostromának emlékére, és szétosztják a nép között. Az étkezés válogatott gyümölcsökkel, édességekkel, kávéval és Ararát-konyakkal fejeződik be. A németek jobbára söröztek, és elismerően nyilatkoztak az örmény sörről, hozzátéve, hogy német sörfőzők voltak az örmények mesterei. A franciák (elzásziak) és mi inkább boroztunk. Az Ararát előtti síkságon és a dombvidéken külön fehér szőlőfajtát termesztenek a konyakhoz, és vannak jó örmény vörösborok is, ami az évezredes bortermelői múlt ismeretében nem meglepő. A helyi erők által készített borok ízvilága már annál inkább – tehát az olyan boroké, amelyek nem francia vagy olasz technológiával és eljárási szabályok szerint készültek. Ezeket ősi módszerrel, egészfürtös préseléssel – bogyózatlanul, darálatlanul –, csak a szemeket széttaposva, kocványon erjesztik. Először azt hittem, rossz bort hoztak, de a sajátos aromák útvesztőjében bolyongva aztán mégiscsak sikerült illuminálódnom (megvilágosodni!), és eljutni az ízek elfogadásáig.

Az örményeknél is szokás a pohárköszöntő, bár nincs akkora asztali ceremónia, mint a grúzoknál, a tamada nevű ceremóniamesterrel. Az örmények nem

mondanak minden komolyabb hörpintés előtt szentenciát, ám mivel az előétel-sor és a főételek között legalább negyedóra, inkább félóra szünetet illik tartani, azért itt is szólásra emelkedik a vezetőnő, vagy ha háznál eszik az ember, a házigazda. Kifejezi örömét, hogy olyan csodálatos embereket láthat vendégül/kalauzolhat, mint mi vagyunk, és – mondjuk – annak a reményének ad kifejezést, hogy még rendkívül sok ízletes ételt és italt fogyasztunk ezen a Földön, például olyanokat, amelyeket mindjárt felhordanak. Azokon a helyeken, ahol megfordultunk, elég volt ilyenkor 1-2 kortyot inni (persze vízzel teli poharak is emelkedtek, különösen napközben), Grúziában viszont fenéig kell üríteni, az ivószarvat amúgy is csak üresen lehet letenni.

Kilátások

Örményország sokkal inkább rá van utalva Oroszország jóindulatára, mint az egyértelműen Nyugat felé orientálódó Grúzia. Az Európai Unió által kezdeményezett Keleti Partnerség keretében – Moldova és Ukrajna mellett – Grúziának is sikerült szabadkereskedelmi szerződést kötnie az EU-val, sikerült elérniük, hogy e három ország polgárai vízummentességet élvezzenek. Örményország az Oroszország, Fehéroroszország és Kazahsztán által 2014-ben alapított Eurázsiai Gazdasági Unió irányába kényszerült tájékozódni. Brüsszelben és Jerevánban most olyan megoldást keresnek, amely bizonyos előnyökhöz juttatná Örményországot is, orosz ellenrendszabályok foganatosítása nélkül. Nem valószínű, hogy az energiahordozókban és exportképes termékekben szűkölködő ország a közeljövőben bármelyik tömb segítségével lényeges gazdasági javulást tudna felmutatni. Amennyire külső szemlélő, nem szakember számára megítélhető, az ország egyetlen piacképes és számottevő jövedelmet ígérő kínálata a turizmus. És ezen a területen csakugyan óriási fejlődés következett be az utóbbi években, nagy befektetések valósultak és valósulnak meg. Jó szívvel ajánlhatom bárkinek e szép ország és vendégszerető népe meglátogatását.

JEGYZETEK

Az útirajzhoz számtalan internetes adatot és szöveget használtam fel. Ezeket az olvashatóság érdekében, és mert nem szándékoztam tudományos jellegű, megbízható, ellenőrizhető, hivatkozható szöveget írni, jelöletlenül hagytam.

1. A ma hangsúlyos h-val ejtett Karabah eredetileg 'karabag' lehetett, a szó végén álló g-t elnyelték. A -bah az örményben (és más nyelvben) későbbi fejlemény. Nem kell a bahcséra gondolni, mert a bag eredetileg perzsa szó, és magában is kertet jelent. A perzsa vissza is adja a Bag-e siyah alakban (fekete kert). A Bah-i Siah rontott törökös kiejtés. A bag és a bahcse között talán az a különbség, hogy az egyik mezőgazdasági művelésű kert (szőlőskert), a másik pedig kiskert. A Khankendi-hez annyit, hogy azeri nyelven a kent szó falut jelent, Khankendi tehát talán inkább Kánfalva lenne magyarul (köszönettel Papp Sándornak az etimológiáért)

2. Pataki Balázs, *Örmények*, Kelet Kiadó, Bp., 2009, 48.

3. <http://mek.oszk.hu/04300/04353/>

4. Pataki, *i. m.*, 48.